

**JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN
EN
OMSTREKEN
1991**

**UITGEGEVEN DOOR DE
DIRK VAN ECK-STICHTING**

LEIDEN 1991

JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN
1991

**JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN
EN
OMSTREKEN
1991**

**UITGEGEVEN DOOR DE
DIRK VAN ECK-STICHTING**

LEIDEN 1991

ISBN 90-73279-04-6

© Copyright Dirk van Eck-Stichting Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd door middel van foto-copy, foto-offset, microfilm of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van het bestuur der Dirk van Eck-Stichting.

Uitgave:

Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Secretariaat:

Postbus 849

2300 AV Leiden

Druk:

De Zijl Bedrijven, Leiderdorp

INHOUD

Voorwoord	8
Bestuursmutaties en korte kroniek over 1991	13
Financieel overzicht 1991	18
 In memoriam Hubert Johannes van Eck	 20
 In memoriam Herman Kleibrink	 24
 De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon (1805-1933), ir. J. Zuurdeeg	 26
 Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875, P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik	 50
 Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing van Dirk van Eck in 1901, Jaak Slangen	 84
 Leidse slagers in de jaren 1940-1945. Een onderzoek naar de middenstand, Ad Görts	 99
 Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 1991, P.J.M. de Baar	 132
Boekbespreking	139
Cumulatief register van in de Jaarboeken opgenomen artikelen	141
Cumulatief register van boekbesprekingen	142
Cumulatief register van nieuwe archieven	143

STICHTING DIRK VAN ECK, opgericht 1 mei 1987.

BESTUUR

Drs. J.K.S. Moes, *voorzitter*

C. Walle, *secretaris*

Drs. E.T. van der Vlist, *penningmeester*

Mr. T.N. Schelhaas

Drs. J. Slangen

Drs. C.B.A. Smit

E. v.d. Veen

Dr. B.M.A. de Vries

Drs. P.H.H. Vries

Drs. M.H.A.C. Weevers

Th.P.F. Wortel

REDACTIE VAN HET JAARBOEK 1990

P.J.M. de Baar

Drs. J.K.S. Moes, *eindredactie*

Drs. J. Slangen

Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van 1992 wordt met belangstelling ingewacht door het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting. Bijdragen die na september worden ontvangen, kunnen pas in het Jaarboek van het daaropvolgende jaar verschijnen.

1 mei-optocht 1931 in De Kooi (foto afkomstig van Mw. J.J. Broekhuizen-Voskuil, via schenking van S. Broekhuizen thans in het archief van de Dirk van Eck-Stichting).

VOORWOORD

Voor U ligt het derde Jaarboek van onze nog jonge Stichting, die als een postuum eerbetoon werd vernoemd naar Dirk Antonie van Eck¹. De Stichting werd in 1987 in het leven geroepen om vooral de sociale en economische geschiedschrijving van Leiden en omstreken te stimuleren. Gedacht kan worden aan de geschiedenis van arbeid, arbeid(st)ers en de arbeidersbeweging, van vroedvrouwen, prostituées en van de middenstand; ook de geschiedenis van bedrijven en thema's als werkloosheid en werkloosheidsbestrijding kunnen aan bod komen. Hoewel beperkt tot Leiden en de directe omgeving, zal het duidelijk zijn dat het werkterrein van de Stichting zeer breed is.

Het Jaarboek verschijnt sinds 1989. Het beoogt een platform te zijn voor recent verricht onderzoek. Tegelijkertijd is het de bedoeling de resultaten onder een zo breed mogelijk publiek te brengen, zonder de wetenschappelijke eisen uit het oog te verliezen.

Verheugend is dat de belangstelling voor de Leidse geschiedenis en het werk van de Dirk van Eck-Stichting toeneemt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het aantal donateurs dat toenam van 72 in 1990 tot 112 in 1991. Ook de kopij die de Stichting voor dit Jaarboek heeft mogen ontvangen is daarvoor een indicatie. Het voorliggende Jaarboek is niet alleen omvangrijker dan het vorige, maar het kon vooral dankzij het toegenomen aantal donaties tevens rijker worden geïllustreerd. Wij mogen ons voorts gelukkig prijzen met de toetreding van P.J.M. de

1. Zie voor meer informatie Jaak Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867-1948). Peetvader van de Leidse sociaal-democratie* (Leiden, 1988).

Baar en J. Slangen tot de redactie van het Jaarboek. De ontwikkeling die de Stichting doormaakt wordt in het Jaarboek 1991 weerspiegeld. De inhoud is weer zeer afwisselend.

Het overlijden van Dr. H.J. van Eck vormde aanleiding tot het schrijven van een 'In memoriam'. Hoewel Dr. Van Eck de laatste jaren niet meer in Leiden woonde, droeg hij de Stichting en haar doelstellingen een warm hart toe. Hij behoorde tot de eerste donateurs.

Ook H. Kleibrink overleed in 1991. Hij heeft een groot deel van zijn leven foto's van de stad en haar bewoners gemaakt. Daaronder bevinden zich ook veel beelden die de sociale omstandigheden van een belangrijk deel van deze eeuw illustreren en documenteren. Wie kent bijvoorbeeld niet de foto's van de op straat bonen doppende gezinnen in 'De Camp'? Zijn foto's spreken soms boekdelen... Hoewel hij reeds op andere plaatsen werd herdacht, meent de redactie dat een 'In memoriam' in dit Jaarboek gepast is.

Mede door het monumentale werk van N.W. Posthumus over de Leidse textielgeschiedenis tot de aanvang van de negentiende eeuw is er lange tijd nauwelijks verder onderzoek naar dit boeiende onderwerp verricht. Dit jaar verscheen van de Dirk van Eck-Stichting het boek *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid*, een bundeling van de voordrachten gehouden op een in 1989 georganiseerde studiedag. Mede dankzij de inspanningen van P.J.M. de Baar kon Ir. J. Zuurdeeg aan dit Jaarboek een bijdrage leveren over de Leidse textielfabriek van zijn voorvaderen. Na de liquidatie van het bedrijf in 1934 werden helaas geen archiefbescheiden aan het Leidse Gemeentearchief overgedragen, zodat nog slechts een beperkt beeld van het bedrijf is te reconstrueren. Zijn er nog Leidenaren die bij de firma Zuurdeeg hebben gewerkt en over hun herinneringen aan het bedrijf willen spreken? De Dirk van Eck-Stichting houdt zich warm aanbevolen!

Interessant is nog te vermelden dat de auteur over tot nu toe onbekende foto's van de wollendekenfabriek van Zuurdeeg beschikte. Thans hebben deze

foto's, waarvan enkele in dit Jaarboek zijn opgenomen, een plaats in het Gemeentearchief Leiden gekregen.

P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik zijn twee trouwe bezoekers van de studiezaal van het Leidse Gemeentearchief. Zij zijn vooral geïnteresseerd in de Leidse prostituées uit de negentiende eeuw. In hun bijdrage aan dit Jaarboek schetsen zij aan de hand van een vrij unieke bron, het *Register van Prostituees en bordeelhouders*, een gedetailleerd beeld van de Leidse prostitutie en werpen zij licht op een duistere zijde aan 'zelfkant' van de Leidse samenleving in de negentiende eeuw.

Dirk van Eck blijft als persoon intrigerend. Zijn levensloop is van belang voor de Leidse sociale geschiedenis; reden voor Jaak Slangen om een bijdrage te leveren over de korte periode waarin Van Eck burgemeester van Boskoop was.

De Tweede Wereldoorlog heeft in het algemeen reeds veel aandacht gekregen van historici. Ook aan sociale en economische aspecten wordt steeds meer aandacht geschonken. Zo verscheen in 1985 het interessante proefschrift van G.M.T. Trienckens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945*. Over de Leidse vleesvoorziening in het verleden is al het een en ander gepubliceerd². Ad Görts belicht in zijn bijdrage over de Leidse slagers in de barre periode van de oorlogsjaren vooral vanuit een sociologisch perspectief. Hij interviewde verschillende Leidse slagers en verrichte aanvullend archiefonderzoek.

In de rubriek 'Nieuwe archieven' biedt P.J.M. de Baar een overzicht van dit jaar door het Leidse Gemeentearchief verworven archiefmateriaal dat van belang is voor de sociale en economische geschiedenis van de stad.

2. Zie voor slagers en slachten in Leiden in het algemeen: J.W. Schneider, *Slachten en keuren. Schets van de vleesvoorziening der stad Leiden van de middeleeuwen tot de huidige tijd* (Leiden 1953); *Verslag van de slacht. Fotoboek t.g.v. het 75-jarig bestaan van het Openbaar Slachthuis te Leiden* (Leiden 1978).

Nieuw is de rubriek waarin literatuur wordt besproken. Het is de bedoeling om besprekingen op te nemen van een of meer, recent verschenen boeken, die voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken interessant zijn. De rubriek is vooral attenderend bedoeld. Voor kopij houdt de redactie zich aanbevolen!

Ten slotte bedank ik namens het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting iedereen die een bijdrage aan het totstandkomen van dit Jaarboek leverde. Met name J. Lagas, fotograaf van het Leidse Gemeentearchief, en de medewerkers van de grafische afdeling van de Zijlbedrijven verdienen het hier te worden genoemd.

J.K.S. Moes,
voorzitter

BESTUURSMUTATIES EN KORTE KRONIEK OVER 1991

Nadat C.B.A. Smit, lange tijd geassisteerd door M.H.A.C. Weevers, zijn functie als secretaris in januari had neergelegd, was C. Walle bereid het secretariaat van de Stichting op zich te nemen. De heer Smit en mevrouw Weevers worden hartelijk bedankt voor hun inzet voor de Stichting in de afgelopen jaren. Beiden blijven gewoon bestuurslid.

Wegens de drukke werkzaamheden na het aanvaarden van het wethouderschap Cultuur, Volksgezondheid en Groenvoorzieningen gaf H. Koek haar bestuurslidmaatschap op. Het bestuur van de Stichting wenst haar veel wijsheid en succes toe in haar nieuwe functie.

Het voltallige bestuur van de Dirk van Eck-Stichting kwam dit jaar twee maal bijeen: op 18 april en 26 oktober. Het Dagelijks Bestuur, bestaande uit de voorzitter, de penningmeester en de secretaris, kwam echter veel vaker bijeen om de lopende zaken te behartigen en de voortgang van de verschillende activiteiten te bewaken.

Aangezien het Jaarboek 1990 in december van dat jaar verscheen, vangt de 'Korte kroniek 1991' aan met de Algemene Donateursavond 1990.

Algemene Donateursavond 1990

Op 17 december 1990 vond de derde Algemene Donateursavond van de Dirk van Eck-Stichting plaats. Dankzij de bereidwilligheid van de medewerkers van het Leidse Volkshuis kon de Donateursavond ook deze keer daar plaatsvinden. Er waren 36 belangstellende donateurs aanwezig. De voorzitter wierp namens het Dagelijks Bestuur een blik op de activiteiten van 1990, de penningmeester

deed mededelingen betreffende de financiële stand van zaken en de secretaris bracht zijn verslag uit. Verder verzorgde Anjo Roos een boeiende lezing over haar onderzoek naar vroedvrouwen en vroedmeesters in achttiende-eeuws Leiden, waarover zij in het Jaarboek 1990 publiceerde. Het Jaarboek 1990 werd aan het einde van de avond aan de aanwezige donateurs overhandigd.

Fototentoonstelling Noord Rijnvest

Op 24 mei 1991 werd de fototentoonstelling 'De Leidse Jordaan - een beeld van een buurt' door burgemeester mr. C.H. Goekoop geopend in het buurthuis van Noord Rijnvest aan de Groenesteeg te Leiden. Ruim vijfhonderd bezoekers maakten in de daaropvolgende dagen een rondgang langs de fraai opgestelde foto's. Voor velen, die de buurt vlak voor de renovatie van de wijk verlieten, kreeg de tentoonstelling het karakter van een reünie. Voormalige burens, die lief en leed hadden gedeeld maar elkaar soms tientallen jaren uit het oog waren verloren, zagen elkaar plotseling weer. Zo kende het geheel ook emotionele momenten.

Aardig van deze tentoonstelling was verder dat zij vrijwel geheel werd georganiseerd door de buurtvereniging. Vooral de heer J. van Kampen, voorzitter van de buurtvereniging, heeft zich hiervoor ingezet. Hij kreeg spontane medewerking van veel buurtbewoners. De Dirk van Eck-Stichting en de Stichting Welzijn Leiden juichten het initiatief al in een vroeg stadium toe en verleenden ondersteuning. Onze Stichting verstrekke een subsidie ter reproductie van het fotomateriaal dat door medewerkers van het buurthuis was verzameld onder (ex-)buurtbewoners. Verder werden adviezen verstrekt voor de organisatie en de inrichting van de fototentoonstelling. Als waardering voor deze steun verwierf de Dirk van Eck-Stichting een unieke fotocollectie van een oude Leidse buurt, die daarmee voor de toekomst is veiliggesteld. Reeds in dit Jaarboek kon de redactie uit deze verzameling putten. In de bijdrage van Ad

Görts over Leidse slagers in de Tweede Wereldoorlog kon daardoor een foto van een slagerij uit de 2e Groenesteeg worden opgenomen.

Leidse arbeidersgeschiedenis: onderzoeker aangesteld

Hoewel Leiden een lange traditie kent als een industriestad met een omvangrijke arbeidersbevolking, is de geschiedenis van Leidse arbeid(st)ers na 1800 één van de terreinen waaraan nog maar weinig systematisch aandacht werd geschonken. Om verandering in deze situatie te brengen, diende onze Stichting een onderzoeksaanvraag in bij de Wetenschapswinkel. Het is verheugend dat deze aanvraag in het voorjaar werd gehonoreerd. Mede dankzij de inzet van J. Posthuma, medewerker van de Wetenschapswinkel, werd het project ondergebracht bij de Vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden. In juni werd een onderzoeker in een deeltijdfunctie aangesteld voor de periode van één jaar, waarbij wordt aangetekend dat het project in de toekomst wellicht zal worden voortgezet. Aanvankelijk werkte drs. C. Jeurgens aan het project. Hij kreeg kort na zijn aanstelling echter een andere werkkring aangeboden. Drs. F. Zonneveld volgde hem met ingang van 1 september op. In de toekomst zal nadere rapportage volgen.

Coöperatie 'De Vooruit'

Vorig jaar werd duidelijk dat de Gemeente voornemens is het pand van de voormalige coöperatie 'Vooruit' aan de Korevaarstraat te slopen om op de lokatie winkels en woningen te laten verrijzen. Het bestuur van onze Stichting heeft samen met zusterorganisatie Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) actie ondernomen om via een bundeling van krachten voor het behoud van het pand te pleiten, of althans van een deel daarvan. Wij bleken niet alleen te staan, ook omwonenden van de voormalige coöperatie uitten bezwaren tegen de nieuwbouwplannen. Nadat ook het Cultureel Overleg Leiden (COL) zich achter de bezwaren van onze Stichting en van de STIEL tegen sloop van het pand had

geschaard, werden in een gesprek met wethouder Van Rij de standpunten nog eens duidelijk uiteengezet. De wethouder bleek uiteindelijk ontvankelijk voor de monumentale waarde van het pand als een van de laatste gebouwen die direct herinnert aan de solidariteit van Leidse arbeiders. Een plaquette in het gebouw legt daarvan getuigenis af. Hij stelde STIEL in de gelegenheid een alternatief voor het bouwplan te laten ontwikkelen waarbij de markante pui behouden zou kunnen blijven. Dit alternatieve bouwplan is inmiddels aan de wethouder aangeboden door het COL. Het is vooralsnog onduidelijk of het ook daadwerkelijk zal worden uitgevoerd.

'Stof uit het Leidse verleden'

De boekenplank van de Stichting werd dit jaar uitgebreid. Aan de vooravond van de Leidse Lakenfeesten verscheen op 1 juli *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* als deel V in de Leidse Historische Reeks. Deze reeks is een fraai initiatief van de Vereniging Oud Leiden en de Stichting Uitgeverij Matrijs. Het boek is een bundeling van de bewerkte voordrachten, die op 1 juni 1989 werden verzorgd op de studiedag die de Dirk van Eck-Stichting in de tentoonstellingsruimte van het Leidse Gemeentearchief organiseerde. Dankzij financiële steun van de Vereniging Oud Leiden, de Gemeente Leiden, het Anjerfonds, het Fonds Zomerpostzegels, de Frans Mortelmans stichting en de Van den Berch van Heemstede Stichting kon het boek met veel fotomateriaal worden uitgegeven.

Op 1 juli namen Burgemeester mr. C.H. Goekoop en de voorzitter van de Vereniging Oud Leiden, prof.dr. P.J.F. Obbema, de eerste exemplaren van het boek in ontvangst op een zeer toepasselijke lokatie: Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden. De Stichting is de directie en de medewerkers van De Lakenhal zeer erkentelijk voor de genoten gastvrijheid op deze dag.

Promotionele activiteiten

Om de naambekendheid te vergroten was de Dirk van Eck-Stichting zowel op de Leidse Lakenmarkt (7 en 14 juli), de Leidse Uitdag in de Pieterskerk (7 september) als op Nationale Archievendag in het Leidse Gemeentearchief (12 oktober) vertegenwoordigd met een fraai ingerichte stand. Er werd informatie over de Stichting verstrekt en er werd gelegenheid geboden de verschillende publikaties van de Stichting te kopen.

Het 'Oral-history' project

In het kader van het 'Oral-history' project dat enkele jaren geleden werd gestart door leden van de Werkgroep Onderzoek Leidse Textiel (WOLT) van onze Stichting om levensgeschiedenissen vast te leggen van mensen die in de Leidse textielindustrie werkzaam zijn geweest, zijn interviews afgenomen. Dr. D.J. Noordam, als docent Sociale Geschiedenis werkzaam bij de Vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden, schakelde daarbij een aantal van zijn studenten in. Het verzamelde materiaal wordt thans verder bewerkt.

FINANCIEEL OVERZICHT 1991

Financieel overzicht van 1 nov. 1990 tot en met 31 okt. 1991

INKOMSTEN

Saldi 1 nov. 1990	3.262,87
1. Donaties	3.368,37
2. Publikaties	6.677,75
3. Subsidies	18.000,--
4. Rente	22,23

Totaal	31.331,22
--------	-----------

UITGAVEN

5. Donateursavond	130,--
6. Publikaties	159,--
7. Advertenties	276,60
8. Kantoorkosten	345,33
9. Noord Rijnvest	349,40
10. Jaarboek 1990	2.453,88
11. 'Stofboek'	20.707,--
Saldi 31 okt. 1991	6.910,01

Totaal	31.331,22
--------	-----------

Toelichting

In de loop van het jaar 1991 zijn 31 mensen donateur geworden van de Dirk van Eck-stichting; het totale aantal personen dat zich donateur noemt is daarmee op 112 gekomen. Daarvan hebben er 94 daadwerkelijk een donatie verriicht, variërend van f 25 tot f 150. De overigen zullen een acceptgiro toege-stuurd krijgen en bij geen reactie van de donateurslijst worden afgevoerd.

De Stichting heeft voorts inkomsten verkregen door verkoop van de volgen-de publikaties: J. Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867-1948). De peetvader van de Leidse sociaal-democratie* (Leiden 1988); *Jaarboek der sociale en economische*

geschiedenis van Leiden en omstreken 1990; J.K.S. Moes & B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Leidse Historische Reeks: 5) (Utrecht 1991)

Voor laatstgenoemde publikatie, het 'Stofboek', is de Dirk van Eck-stichting in totaal f 19.500 subsidie toegekend, waarvan f 1.500 reeds in 1990 is ontvangen. In het onderhavige boekingsjaar werd f 10.000 subsidie uitgekeerd. Daar staat tegenover dat een bedrag van f 17.719,73 met betrekking tot de productie van het 'Stofboek' nog moet worden voldaan. Ook staat nog een rekening van ruim f 5.000 open voor door de uitgever geleverde en door de stichting verkochte 'Stofboeken'.

Wegens in commissie verkochte publikaties werd aan rechthebbenden een bedrag van f 159 betaald (ad 6). Het betreft hier enkele exemplaren van J.A.N. Knuttel, *Levensloop*. Deel 1. Met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen (Leiden 1989); J.A.N. Knuttel, *Verzen aan N. de J.* Met een nawoord van Jaak Slangen (Rotterdam 1991).

Dr. H.J. van Eck

IN MEMORIAM HUBERT JOHANNES VAN ECK

Hoewel al geruime tijd ziek, is toch nog heel onverwacht op 24 februari van dit jaar Hubert J. van Eck overleden. Hij was een neef van Dirk Antonie van Eck, de naamgever van onze Stichting. Niet daarom, maar wegens zijn ijveren om de historische betekenis van het pionierswerk van zijn Leidse oom voor de sociaal-democratie in deze stad levendig te houden, is het goed om hem hier te herdenken.

Hubert van Eck vond dat de Leidse socialistische gemeenschap schromelijk tekort was geschoten tegenover haar 'peetvader', totdat hij met voldoening van het initiatief tot oprichting van onze stichting hoorde. Tijdens de officiële oprichtingsbijeenkomst op 1 mei 1987 was hij met zijn hele familie present. Daar haalde hij zelf ook nog enige herinneringen aan zijn oom op. De afgelopen vier jaar heeft hij steeds met veel belangstelling de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting gevolgd en niet geschroomd haar werk financieel te steunen.

Hubert van Eck werd op 7 april 1905 in (toen nog) Oegstgeest geboren, als oudste zoon van Daniël Johannes van Eck, de jongere broer van Dirk. Zijn vader had in de buurt van 'Pomona' een fruitteeltbedrijf en een groentekwekerij. De Van Ecks kenden een sterke familieband, zodat de jonge Hubert veel bij zijn oom en tantes op 'Pomona' op bezoek kwam. Had hij door zijn vader een grote liefde voor de natuur gekregen, zijn socialistische ideeën werden aanvankelijk sterk beïnvloed door zijn oom. Als kind maakte diens (politieke) handelwijze diepe indruk op hem. Zo herinnerde hij zich hoe beiden vaak moesten wachten bij de spoorwegovergang aan de Rijnsburgerweg, waarop oom

Dirk steevast bij het passeren van de trein zijn hoed afnam als als eerbetoon aan de spoorwegstakers van 1903.

Na de HBS studeerde Hubert van Eck sociale geografie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. In 1938 promoveerde hij bij professor S.R. Steinmetz op *Boeren en fabrieksarbeiders, sociografie van de gemeente Ede*. Dit was de neerslag van een veldonderzoek naar de maatschappelijke gevolgen van de vestiging van een moderne industrie als de AKU in een overwegende landbouwstreek. Jarenlang was hij als leraar aardrijkskunde en geschiedenis op enkele Amsterdamse middelbare scholen werkzaam, waaronder het Maimonideslyceum. Daarnaast gaf hij cursussen aan werklozen en deed hij volksontwikkelingswerk in Ede, want daar was hij inmiddels met zijn gezin gaan wonen.

Zijn lidmaatschap van de SDAP en zijn grondige kennis van de streek rond Ede brachten hem in 1939 in de Provinciale Staten van Gelderland, zonder dat hij zelf bewust uit was op een politiek-bestuurlijke carrière. Tijdens de Duitse bezetting bood hij de historicus Jacques Presser een veilig onderkomen. Na de oorlog bleef Hubert van Eck intensief contact met zijn Joodse oudleerlingen in Israël houden. Deze nauwe persoonlijke banden weerhielden hem echter wel het Palestijnse vraagstuk genuanceerd te bekijken. Hij kon geen kwaad woord over Israël horen.

In 1946 werd hij lid van de Gedeputeerde Staten van Gelderland voor de PvdA, een bestuursfunctie die hij tot zijn pensionering in 1970 zou blijven uitoefenen. Hij beheerde uiteenlopende portefeuilles als Ruimtelijke Ordening, Volkshuisvesting, Natuur en Landschap en Openluchtrecreatie. Zijn grootste triomf in de Staten noemde hij zelf het aannemen van het 'Streekplan Rijn en IJssel' in 1961, waarmee de provincie aan de ongebreidelde aantasting van de Zuidelijke Veluwezoom paal en perk stelde. Een autoweg dwars door het Kootwijkse natuurgebied kon ternauwernood worden voorkomen. De zorg voor natuur, milieu en landschap, die groeigemeenten hem niet in dank afnamen, lag hem zeer na aan het hart.

Pas veel later, toen de milieuproblematiek in het politieke bewustzijn ging doordringen, beseften ook anderen wat Gelderland dankzij zijn optreden is bespaard gebleven. Gelukkig heeft hij het nog mogen beleven dat zijn vroegere werk in 1990 algemeen erkenning vond: in de Sysselt, dichtbij zijn geliefde Ede, werd een nieuw eikenbos geplant dat zijn naam heeft gekregen.

Jaak Slangen.

IN MEMORIAM HERMAN KLEIBRINK

Op 26 augustus 1991 overleed te Zoeterwoude de Leidenaar van Amsterdamse afkomst Herman Kleibrink op de leeftijd van 81 jaar. Het lijkt misschien wat vreemd om voor een fotograaf bij de Sterrewacht op deze plaats aandacht te vragen, maar wanneer men bedenkt wat hij buiten zijn officiële dienstverband gedaan heeft, is dat wat beter voor te stellen. In zijn vrije tijd, vooral op zondagmorgen, heeft hij duizenden foto's gemaakt van met name stadsgezichten. Soms is hij de enige geweest (voor zover wij weten) die een verdwijnend beeld heeft vastgelegd, zoals van de talloze saneringsbuurten in en rond de binnenstad, en van tal van fabrieken die inmiddels de poorten hebben gesloten. Haast beroemd geworden zijn de kiekjes van bonen doppende gezinnen in stegen als de Mirakelsteeg en in De Camp. Hoewel hij het liefst wachtte tot er geen geparkeerde auto's en dergelijke zijn beeld 'vervuilden', waarvoor kort na de oorlog vooral de zondagmorgen uitermate geschikt was, fotografeerde hij toch ook wel wat levendiger beelden. Zijn fraaiste foto's zijn echter de verstilde plekjes waar zon, schaduw of versgevalen sneeuw een welhaast tastbare sfeer oproepen.

Niet alleen maakte hij foto's die bij het Gemeentearchief ter inzage zijn, hij publiceerde zijn platen ook. Zelfstandig heeft hij niet veel het licht doen zien, omdat hij zich niet in staat achtte voor de bijpassende tekst te zorgen. Zelfs waar de tekst zich beperkte tot summiere bijschriften, riep hij nog de hulp in van anderen. Maar het afbeeldingsmateriaal was bij hem in goede handen, ook wanneer dit reproductiewerk van oude teksten of afbeeldingen betrof. Met name de reeks *Hutspot, haring en wittebrood* legt daarvan getuigenis af. De

meest waardevolle boeken zijn wel in samenwerking met Ruud Spruit ontstaan, zoals die over de Leidse Hofjes en de drie delen *Leiden een Hollandse erfenis*. Tot ver na zijn pensionering bleef hij actief, zelfs toen een beroerte een gedeeltelijke verlamming tot gevolg had. Tot zijn overlijden werkte hij nog aan een aantal fotoboeken als langlopende projecten.

Niet alleen het medium foto boeide hem: ook film kreeg zijn aandacht. Hij maakte bijvoorbeeld een gefilmde 'Nieuwsbrief' over Leiden voor 'onze jongens in Indië' in 1948. Toch heeft hij vergeleken met zijn fotowerk niet zo heel veel gefilmd.

Een man die zoveel betekend heeft voor het vastleggen, publiceren en dus promoten van het beeld van Leiden als een zeer bezienswaardige Hollandse stad, verdient de dank van zijn medeburgers. Door het gemeentebestuur is die dank tot uitdrukking gebracht door de verlening van de erepenning van de stad op 2 oktober 1979. Voor Kleibrink was het een verdiende erkenning van zijn prestaties. Zijn invloed via zijn kijk op de dingen uit de periode van ca. 1937 tot tot ca. 1985 op de illustraties van geschiedkundige verhalen, zal tot ver in de toekomst aantoonbaar blijven, zelfs onuitwisbaar zijn. Niemand die een publikatie over deze periode schrijft, zal voor het 'plaatje bij het praatje' buiten de nalatenschap van Herman Kleibrink kunnen. Het is een reden om deze grote kleine man zeer dankbaar te zijn.

P.J.M. de Baar

'De Blauwe Klok' tussen 1895 en 1910 (foto Gemeentearchief Leiden).

**DE DEKENFABRIEK VAN DE FIRMA JAN ZUURDEEG EN ZOON
(1805-1933)**

ir. J. Zuurdeeg

DEKENFABRIEK STOPGEZET

De N.V. Fabriek van wollen dekens 'De Blauwe Klok' v.h. Zuurdeeg, aan den Ouden Singel te Leiden, zet 1 October haar bedrijf stil. Het personeel van ruim vijftig personen is ontslag aangezegd. De fabriek bestaat bijna 130 jaren.

Het bovenstaand bericht meldde in 1933 het einde van een bekend familiebedrijf te Leiden. Het betekende tevens een einde van een reeks van acht generaties Leidse wevers, die begon toen Seger Jansz. in 1669 van Dordrecht naar Leiden trok. Volgens de herdenking van het 100-jarig bestaan op 5 augustus 1905 is de fabriek opgericht op 5 augustus 1805, maar een bewijs daarvan is tot op heden niet gevonden. In deze bijdrage wordt een aanzet gegeven om de geschiedenis van het bedrijf te schrijven. Centraal staan de volgende vragen. Waaraan ontleende het bedrijf zijn naam 'De Blauwe Klok', en wat betekent het jaartal 1652 in zijn embleem?

De voorgeschiedenis van de panden

Na de stadsuitleg van 1611 verkochten de burgemeesters namens de stad aan Cornelis Rochusz. van der Houck vier lege erven, elk groot 24 vierkante roeden

(à 14,2 vierkante meter), gelegen aan de Oude Singel¹. Het transport vond plaats 8 november 1614². De koper heeft op de erven huizen laten bouwen, en in een of meer daarvan is hij een bedrijf begonnen, te weten een 'geleybackerij'. Hij vervaardigde dus majolica³. In de loop der jaren moet hij van familienaam zijn veranderd, want twee van die perceelen werden door Dirck Maire, boek-verkoper in Den Haag, als man van Meynsgen Cornelisdr. van Bodegem, dochter en enige erfgename van Cornelis Rochusz. van Bodegem, in veiling gebracht en op 15 januari 1639 gekocht⁴ door Abraham van de Kellenare de jonge voor f 5300. Overigens ondertekent hij al in 1607 in zijn vroegere woonplaats Delft de akte van huwelijkse voorwaarden van zijn zuster Jannetje met de Leidenaar Jacob Jansz. Malveseyn met "Cornelys Rochuss. van Boedegom"⁵. Maire verkocht de twee andere percelen aan Augustijn Cornelisz. Schipper, plateelbakker, en Claes Teecken, lakendrapier, maar deze laatste verkocht zijn bezit in 1653 aan Abraham van de Kellenaar, die - nadat hij in 1659 ook nog een gedeelte van de plateelbakkerij van de curator over de boedel van de overleden Schipper en diens vrouw Barbara Jansdr. van der Sluys gekocht had - vrijwel het gehele complex weer in handen had.

-
1. Gemeentearchief Leiden (GAL), Secretariearchief 1575-1816 (SA II) inv.nr. 6602, *Oud-belastingboek C*, fol. 11v; H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de vesten* (Leiden 1975), deel 2, kaart 44A, bouwblok C nrs. 8 t/m 11.
 2. GAL, Rechterlijk Archief (RA) inv.nr. 67, *Waarboek QQ*, fol. 185.
 3. Zie voor gegevens over de fabricage van majolica in Leiden en wel speciaal in het bedrijf van Augustijn Cornelisz. Schipper aan de Oude Singel: D. Korf, *Majolicavondsten in en om Leiden* (Leiden 1970), speciaal p. 42-46.
 4. 'Transport op 20 juli 1639, GAL, RA inv.nr. 57, *Register van willige en onwillige decreten*, deel 9, fol. 175v.
 5. A. Käyser-van der Zee, 'Een Leidenaar voor een Delftse notaris', *Genealogische Bijdragen Leiden en Omgeving* 2 (1987) AL 115-116.

Brouwerij 'De Klock'

Abraham was blijkens zijn ondertrouwakte d.d. 20 oktober 1636 verver, maar in een viertal weesrentebrieven van 19 december 1651 wordt hij brouwer genoemd; tot zekerheid van zijn daaruit voortvloeiende verplichtingen worden hypothecair verbonden 'sijne twee huysen ende haren erven, staende ende gelegen binnen deser stede Leyden opte Oude Chingel omtrent de Pellicaensebrugge, met de brouwerije daer annex ende alle 'tgene in ende tot deselve brouwerije behoort ende de voorseyde hypotheque annex is"⁶. Bij verkoop van een losrente op 27 juni 1657 door Abraham van de Kellenaeer verbindt hij hiervoor zijn "huys ende brouwerij genaemt de Clock, mitsgaders de twee huysen ten wedersijden dacraen verheelt, staende ende gelegen binnen deser stede op de Oude Cingel"⁷. Hier wordt voor het eerst de naam vermeld. Overigens schijnt de brouwerij formeel 'De Witte Clock' geheten te hebben.

Nadat Abraham van de Kellenaeer in moeilijkheden was geraakt, bracht de curator over zijn boedel in veiling "een extraordinaire groote, starcke, welge-approprieerde ende neringhrijcke brouwerije met de bewoonhuysinge, bequame plaets ende ruymte daer tegenwoordich een rosmolen staet, kelders ende verdere accomodementen van dien, staende ende gelegen binnen deser stede op de Oude Vest, voor desen genaemt "de Klock" ende nu "de Roo Dubbelde Sleutel", geteyckent mette letteren A ende B, met noch twee groote starcke mouterijen met een vierkant erve daer achteraeen, staende ende gelegen aen de Coolgraft, geteyckent mette letter C, met noch een nieuwt starck huys ende erve, staende ende gelegen aen de voorseyde Coolgraft recht over de voorseyde mouterije, uytcomende met een poort op de Langegraft ...". In deze aangehaalde woorden moet voor 'Oude Vest' natuurlijk worden gelezen 'Oude Cingel'.

6. GAL, Weeskamer-archief inv.nr. 207, *Register van weesrentebrieven*, deel Y, fol. 108-111.

7. GAL, RA inv.nr. 71, *Register van schuld- en rentebrieven* I.L., fol. 176.

Deze vergissing komt ook tegenwoordig ook nog veelvuldig voor. Koper van het gehele complex gebouwen werd Johannes Pauls de jonge voor f 17.750. De levering had plaats op 6 december 1667⁸.

Johannes Pouls de jonge verkocht in 1668 eerst een overdekt erfje aan Claes Tycke en in 1671 de rest aan de minderjarige weeskinderen van Elias Pouls, kalandermeester, voor f 20.000, benevens de brouwerij-gereedschappen voor f 5400; de naam van de brouwerij is dan weer 'De Clock'⁹. De voogd over die kinderen verkocht eerst in 1673 "een nieuwe dubbelde mouterije staende aen de Coolgracht met noch een nieuwt woonhuys ende erve staende aen de Coolgracht recht over de voorseyde mouterije in de Clockpoort" voor f 2690 en twee jaar later de gebouwen aan de Oude Singel¹⁰: "een huys ende erve mitsgaders de brouwerije [...] van De Klock" voor f 8400 aan Wilem van Noort, verver te Delft, waarna het transport volgde op 24 mei 1675. Het is merkwaardig dat hier sprake is van een haast volledig vernieuwde brouwerij of althans mouterij, want na 1670 kreeg de brouwning in Leiden een geweldige klap, waarvan onder meer De (Witte) Klok het slachtoffer werd. Vanaf 1 mei 1652 ontving de stad als opvolger van de burggraaf 3 stuivers per 'brout', een bepaalde hoeveelheid gebrouwen bier, in verband met een heffing op gruit en hop. Van de brouwer in 'De Klock' of 'De Witte Klock', slechts in 1666 'De Klock of Rode Sleutels' genoemd, werd het recht voor zo'n 80 à 90 brouwten ontvangen, maar in het boekjaar 1670/71 nog slechts 6 brouwten en daarna totaal niets meer¹¹.

8. GAL, RA inv.nr. 57, *Register van willige en onwillige decreten*, deel 12, fol. 333v; inv.nr. 45 *Vonnisboek* AAA, fol. 186v.

9. Het transport geschiedde op 23 juli 1671, GAL, RA inv.nr. 67, *Waarboek* 5H, fol. 125.

10. GAL, SA II inv.nr. 6630, *Bonboek Zijltoord*, fol. 28; RA inv.nr. 67, *Waarboek* 5K, fol. 309.

11. GAL, Archiven van de Stadsheerlijkheden en Vroonwateren inv.nr. 965a; in het boekjaar 1 mei 1652-30 april 1653 werden in deze brouwerij 98 brouwten gebrouwen, in 1653/54 93, in 1655 92, in 1655/56 82, in 1656/57 93, 1657/58 86, 1658/59 94, 1659/60 84, 1660/61 84, 1661/62 80, 1662/63 81, 1663/64 82, 1664/65 60, 1665/66 30, 1666/67 86, 1667/68 47, 1668/69 29, 1669/70 52, 1670/71 6, 1671/72 nihil. Hoe groot de algehele terugval was kan bijvoorbeeld aan de hand van de totaalcijfers over 1652/53 (f 297-18-0) en over 1677/78 (f 127-13-0) geïllustreerd worden.

Enige jaren later¹² verkocht Willem van Noort aan zijn westelijke buurman Daniel Ramack een deel van zijn bezit, namelijk "een Werckhuys ende erve, sijnde voor desen geweest een rosmolen, staende ende gelegen achter des verkopers principale huysinge", voor f 800.

Lakenververij van Van Noort

Wellicht na enige jaren leegstand was de brouwerij omgebouwd tot een ververij. Als na Willem van Noorts overlijden ook zijn weduwe Perina van der Hiel op 13 februari 1719 is overleden, wordt op 30 mei 1720 ten overstaan van notaris Paulus van Crombrugge de akte van scheiding en deling der nalatenschap opgemaakt¹³, waarin wordt vermeld "een huys ende erve met de ververijen daernevens, staende ende gelegen binnen deser stede op de Oude Cingel omtrent de Pauwbrugge, genaamt de Blaauwe Klok", wordt deze getaxeerd op f 12.000. Dit goed is toegedeeld aan de beide zoons Dirk en Willem van Noort gezamenlijk¹⁴.

Nadat Dirk van Noort op 9 maart 1720 ten overstaan van bovengenoemde notaris zijn testament had gemaakt, waarbij hij zijn broer Willem tot enige erfgenaam had benoemd¹⁵, is hij in november 1729 overleden en op 2 december in de Hooglandse kerk begraven. Hierdoor werd Willem enig eigenaar van de onroerende goederen. Hij was in 1710 getrouwd met Cornelia Magdalena de Haas. Nadat zijn vrouw hem was voorgegaan, overleed hij op 29 januari 1744

12. Transport op 17 januari 1682.

13. Voor meer gegevens over het geslacht Van Noort zie: P.J.M. de Baar, 'Beknopte genealogie van het lakenverversgeslacht Van Noort', *Genealogische Bijdragen Leiden en Omgeving* 6 (1991) GE 135-137.

14. GAL, Notarieel archief (NA) inv.nr. 1637, akte nr. 53 fol. 6v, 33 en 34.

15. GAL, NA inv.nr. 1637, akte 32.

en werd op 5 februari 1744 in de Hooglandse kerk begraven. Twee van zijn kinderen overleefden hem, namelijk Willem jr. en Mattheus van Noort, gedoopt 30 april 1711 respectievelijk 1 maart 1713. Zij lieten de boedel van hun vader 24 jaar lang onverdeeld.

De akte van scheiding en deling werd 22 december 1768 opgemaakt door notaris Josué l'Ange. Aan Willem jr. werd toebedeeld o.a. "een huys ende erve bevoren geweest de brouwerije van De Klok dog naderhand geapproprieert tot een ververije, met alle de vaste en losse gereedschappen, staande en gelegen binnen descr stede op de Oude Vest omtrent de Pauwbrugge"¹⁶. Willem van Noort was op 15 juli 1736 getrouwd met Hester Jacoba van Gangelt, met wie hij 4 maart 1737 ten overstaan van notaris Jan Buyk een gezamenlijk testament maakte, waarbij zij elkaar tot enig erfgenaam benoemden¹⁷. Willem overleed als eerste en werd 7 november 1777 in de Hooglandse kerk begraven. De weduwe was dus erfgenaam. Zij overleed in 1785 en werd op 26 maart in dezelfde kerk begraven. Hierdoor vererfden de bezittingen op de enige overlevende van hun twee kinderen, Jacob van Noort, geboren 22 maart 1739, gedoopt in de Waalse kerk de 25ste van die maand. Hij was op 25 mei 1762 in de Grote Kerk te Dordrecht getrouwd met Megthalina Stratenus, wonende te Dordrecht. Op 21 december van dat jaar maakten zij ten overstaan van notaris Albertus Kleynenbergh een testament, waarbij zij elkaar tot erfgenaam benoemden¹⁸. Jacob overleed als eerste; hij werd 2 februari 1799 in de Hooglandse kerk begraven. Megthalina van Noort-Stratenus was daarmee als erfgenaam eigenares van de percelen geworden. Zij verkocht het geheel voor f 650 aan Jan Zuurdeeg. Op 28 maart 1812 werd ten overstaan van notaris Jan Burghart van Gent de transportakte verleden van "een huis geapproprieerd tot een ververij,

16. GAL, NA inv.nr. 2203, akte 148.

17. GAL, NA inv.nr. 1853, akte nr. 18.

18. GAL, NA inv.nr. 2051, akte 212.

Visitekaartje van 'De Blaauwe Klok', ca. 1880 (Privé-collectie J. Zuurdeeg).

voor dezen geweest zijnde drie huizen, staande en gelegen binnen deze stad op de Oude Cingel¹⁹.

Het aan de Oude Singel ten oosten van vorenbedoeld complex gelegen huis met erf werd door Jacob Zacharias Stuten voor f 1200 verkocht en 8 augustus 1807 geleverd aan Johannes Piekaar, stiefvader van de minderjarige Jan Zuurdeeg (destijds werd men pas handelingsbekwaam op 25-jarige leeftijd) en voor diens rekening²⁰. Verder kocht Jan Zuurdeeg op 15 september 1821 het ten oosten van het vorige pand staande huis²¹.

19. GAL, Notarieel Archief 1811-1842 (NNA) inv.nr. 139, akte nr. 54.

20. GAL, RA inv.nr. 67, *Waarboek* 11R, fol. 154.

21. Akte verleden voor notaris A. Zuurdeeg.

De start van het bedrijf

Jan Zuurdeeg, geboren 10 juli 1783, werd gedoopt op 13 juli in de Hooglandse kerk. Zijn vader, deken- en duffelfabrikant, stierf reeds in 1787, zijn vrouw achterlatende met drie kinderen (twaalf, tien en drie jaar oud). Zij hertrouwde nog hetzelfde jaar met Johannes Pikaar, dekenfabrikant. In hoeverre toen reeds sprake was van een bedrijf, is niet duidelijk. Later bezat Pikaar een vrij uitgebreide dekenfabriek, zoals blijkt uit de inventaris van zijn nalatenschap²², opgemaakt na zijn dood op 5 juni 1830. Hij was toen hertrouwd met Clara Christiaanse en deze was de drie kinderen Zuurdeeg nog een flink bedrag schuldig wegens de erfportie van hun vader en moeder. Aangenomen moet worden, dat Jan zijn bedrijf op 5 augustus 1805 stichtte in gehuurde lokalen en die pas later kocht. Blijkens gegevens van de Patentbelasting was de opzet bescheiden: nog in 1814 werkten er minder dan tien knechten. Nadat hij in 1807 het huis naast de Blauwe Klok kocht, huwde hij en woonde hij er tot zijn dood in 1857. Het complex is in 1877 afgebrand en de huizen, die daarna daar zijn gebouwd, zijn inmiddels weer afgebroken voor een grote doorbraak ten behoeve van een nieuwe noord-zuidverbinding als onderdeel van de zogenaamde city-ring, ter herinnering aan deze fabriek thans 'Klokpoort' geheten. Hiervoor is de Pauwbrug iets naar het oosten verplaatst.

Blijkens de akte van boedelscheiding in 1831 (na het overlijden van zijn eerste echtgenote in 1821 en van zijn oudste zoon in 1826) bij het bereiken van de meerderjarige leeftijd van zijn tweede zoon, Paulus Jacobus, werd het bovenbedoelde complex zonder gereedschappen en voorraden getaxeerd op f 3500. Tot het bedrijf behoorden nog twee droogramen buiten de Marepoort, terwijl zich in de boedel ook bevond een bewijs van aandeel voor een vijftiende

22. GAL, NNA inv.nr. 147, fol. 121 e.v., 171 e.v.

gedeelte in drie volmolens met daartoe behorende paarden en gereedschappen ter waarde van f 400.

Vennootschap onder firma

Bij akte van 18 december 1840, verleden voor notaris Abraham Zuurdeeg, ging Jan Zuurdeeg met zijn zoon Paulus Jacobus een vennootschap aan, bestaande uit "het uitoefenen der Deken- en Duffelfabriek en Handel, onder de firma van Jan Zuurdeeg en Zoon". In deze akte was onder andere bepaald dat "na het overlijden van den Heer Jan Zuurdeeg, de Heer comparant Paulus Jacobus Zuurdeeg de zaak nog gedurende zes maanden na het overlijden voor gemeenschappelijke rekening zoude aanhouden, en het regt hebben om de zaken onder dezelfde firma en voor zijne rekening aan te houden en de gebouwen en de activiteiten der vennootschap over te nemen tegen zodanige waarden als dezelve op de boeken der vennootschap zullen aangeschreven staan, mits zich omtrent die keuze binnen vier maanden na dat overlijden declarerende".

In een brief d.d. 1 januari 1841, waarin de cliëntele mededeling werd gedaan van de oprichting van de vennootschap, werd er op gewezen dat de bekroning op de tentoonstellingen in 1808 te Amsterdam, in 1820 te Gent en in 1825 te Haarlem veel aan de uitbreiding der fabriek heeft toegebracht en dat gewenst wordt door hernieuwde ijver deze verkregen onderscheiding te handhaven.

Vijftigjarig bestaan

Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de firma verscheen in de Leidsche Courant op (zaterdag) 4 augustus 1855 het volgende bericht:

Wij achten het voor de ingezetenen eener stad als Leyden, wier bloei en welvaart voor een groot deel van het fabriekswezen afhangt, de vermelding alleszins waardig, dat het heden

De poort van 'De Blauwe Klok' (Gemeentearchief Leiden).

de dag is waarop de Heer J. Zuurdeeg voor vijftig jaren zijn fabriek in wollen dekens alhier begon, die hij thans met zijnen zoon onder de firma J. Zuurdeeg & Zoon voortzet. Heeft hij haar gedurende dit tijdsverloop, gelijk bekend is, aanmerkelijk mogen uitbreiden, hij is tevens rusteloos en met goed gevolg werkzaam geweest aan de ontwikkeling en volmaking van het vak zelf waartoe zij behoort. Dit laatste verdient opentlijk en dankbaar erkend te worden, want waarlijk! onze stad mag er roem op dragen eenen fabrikant te bezitten wiens industriële verdiensten reeds in 1808 met zilver bekroond werden en die ook naderhand op elke tentoonstelling waar belooningen van dien aard werden uitgereikt, zelfs nog op de laatste te New-York, eenen eereprijs behaalde. Indien wij niet bepaaldelijk van den Heer Z. als fabrikant gewaagden, zouden wij nog rijke stof vinden over zijne veelvuldige werkzaamheden en betrekkingen ten algemeenen nutte in maatschappij en kerk uit te weiden, die hij met zooveel ijver en christelijken zin vervuld heeft en in weerwil zijner hoge jaren blijft vervullen; doch 't zou zijne bescheidenheid en nederigheid evenmin behagen als die vermelding noodig zou zijn bij eene bevolking, bij welke de edele grijsaart ook uit dien hoofde zoo gunstig bekend staat.

Na de dood van de stichter van het bedrijf in 1857 zette zijn zoon en medevennoot Paulus Jacobus het bedrijf voort. Uit de akte van boedelscheiding na de dood van Paulus Jacobus²³ blijken de percelen "allen aan elkander verheeld en bekend onder den naam van De blaauwe Klok" (evenals in 1858) een waarde te hebben van f 6000. Tot het bedrijf behoorden toen vier droogramen, staande op het Raamveld buiten de Marepoort.

De fabriek en firma werden overgenomen door twee zonen van de overledene, te weten Willem Carel en Jan Boudewijn. Willem Carel studeerde aanvankelijk theologie, maar brak zijn studie aan de Leidse Universiteit af en ging in de fabriek van zijn vader werken. Zijn jongere broer Jan Boudewijn beschouwde hem daarom als een indringer. Tussen de beide broers leidde dit nog niet tot ernstige moeilijkheden, maar later wel tussen hun beider zonen en opvolgers.

Blijkens een krantenbericht²⁴ uit 1896 richtten beide vennoten de fabriek meer in naar de eisen des tijds, schaften zich verbeterde werktuigen en stoom-

23. Verleden voor notaris Jan Anthonij Prijn op 22 mei 1867.

24. *Leidsch Dagblad*, 15 januari 1896.

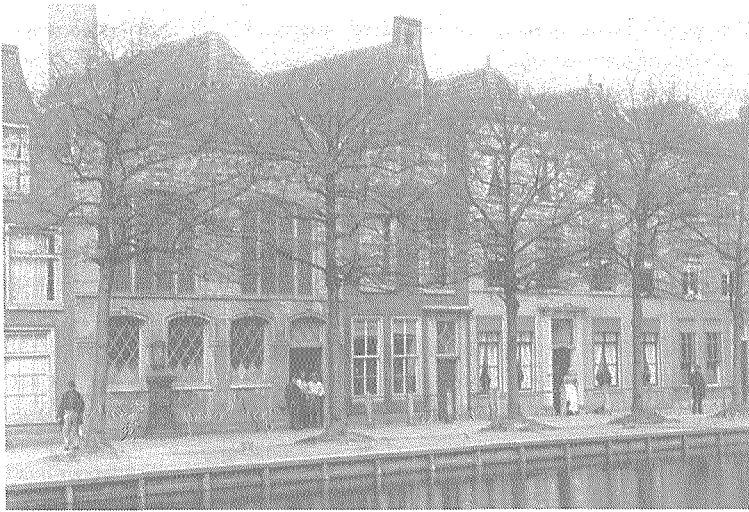
kracht aan en gaven door een grote uitbouw meer productieve kracht aan hun inrichting, waardoor aan alle aanvragen tijdig kon worden voldaan. Het antieke poortje met de blauwe klok en haar emblemën lieten zij in de oorspronkelijke toestand.

Brand!

Het *Leidsch Dagblad* van 21 juni 1877 kwam met een uitgebreid bericht:

Nauwelijks deed gisteravond de nachtpolitie alhier na elfen hare eerste ronde of zij kondigde den ingezetenen door ratelen en geroep aan dat er brand was uitgebarsten. Ook de brandklok en de tamboers der schutterij lieten zich hooren. Een ontzaglijke menschen-massa was dadelijk op de been. Spoedig was algemeen bekend dat de brand was ontstaan op den Ouden Singel in de dekenfabriek, genaamd 'De blauwe klok' van de hh. J.B. en W.C. Zuurdeeg. Het vuur nam zulk eene uitbreiding, dat even nadat eenige personen voor het eerst de vlammen uit het dak hadden zien slaan, de geheele fabriek van boven tot beneden één vuurpoel geleek, waaruit de vlammen een ongelooflijke hoogte met knetterend geweld opstegen, zelfs zoo dat een groot gedeelte der stad er door verlicht werd en de hitte aan de overzijde zoo sterk was, dat vele toeschouwers 't er niet konden uithouden. Wel waren de brandspuiten der zoutkeet en der weesjongens spoedig tegenwoordig en werden zij terstond door andere gevolgd, doch zij waren niet bij machte de beide aan weerszijden gelegen perceelen te beveiligen. Spoedig daarop was de geheele brandweer tegenwoordig, waaronder ook de leerlingen der Kweekschool voor Zeevaart met de spuit van die inrichting, onder aanvoering van den waarnemenden secretaris den heer Jutta, die zich bij deze gelegenheid eveneens zeer verdienstelijk maakten.

Te halftwaalf, even na aankomst van de stoomspuit, kwam het bovengedeelte van den gevel der fabriek naar beneden, gelukkig zonder eenig menschenleven te eischen. Onmiddellijk stortten ijzerwerk en brandende houten binten naar beneden, terstond weer gevolgd door een zee van vuur, die zich ver in den omtrek hoog in de lucht voortbewoog, terwijl zelfs op verren afstand brandende stukken hout op de toeschouwers terecht kwamen. Het eerst sleepten de vlammen het aan de rechterzijde gelegen perceel in hunne woeste vaart mede, waarin het kantoor en magazijn gevestigd was. Van hetgeen op het kantoor aanwezig was, had men vooraf door inslaan van ramen en blinden met kordaatheid een gedeelte weten te redden. Doch niettegenstaande de massa water die er verwerkt werd, was ook dit

De fabriek voor en na de brand van 20 juni 1877 (Gemeentearchief Leiden).

perceel weldra als in een vuurzee veranderd, waarin men bij herhaling verschillende kleurschakeeringen waarnam.

Te twaalf uren viel er weder een ander gedeelte van den fabrieksgevel naar beneden. Inmiddels had het vuur zich ook aan het achtergedeelte van het aan de andere zijde grenzende woonhuis medegedeeld. Welhaast zag men de vlammen tusschen de dakpannen en reten heenwerken, totdat eindelijk het dak bezweek, met geraas instortte en de vlammen zich opnieuw hoog in de lucht verhieven. Weldra stond ook de tweede verdieping in lichterlaaie, doch door den grooten toevoer van water zoo van beneden als van de beide zich boven het aangrenzende huis bevindende slangen, waarvoor de dragers zich onverschrokken op het dak begaven en alle gevaar trotseerden, mocht men er in slagen het benedengedeelte voor verdere vernieling te bewaren.

Ook aan de andere zijde was men intusschen den brand, die zich reeds weder aan een ander perceel had medegedeeld, zoo goed als meester. Het bezit van de stoomspuit kon nu niet genoeg op prijs worden gesteld. Zonder haar zouden de gevolgen waarschijnlijk niet te overzien zijn geweest. Maar ook al de andere spuitgasten deden dapper hun best. Men was er in geslaagd het gevaarlijke element tot de drie perceelen te beperken. Aan hulpvaardige handen ontbreekt het bij zulke gelegenheden niet. Nauwelijks was de brand in zijn eerste begin ontdekt, of de bewoners, waarvan er zich menigeen reeds ter ruste bevond, der nabij liggende perceelen werden van het gevaar verwittigd en dadelijk werd er van meubelen, huisraad enz. enz. gered wat er te redden viel, en bij de burens in den omtrek in veiligheid gebracht. 's Nachts te halftwee vertrok de eerste spuit, weldra gevolgd door de andere, terwijl twee handsputten en de stoomspuit tot hedenmorgen nu en dan dienst doende, nog op de plaats des onheils bleven. Om elf uren kon ook de stoomspuit inrukken.

Omtrent de oorzaak van het ontstaan van den brand is niets met zekerheid te vermelden. Ze is een raadsel. Wegens de begrafenis van wijlen de koningin had de fabriek dien dag niet gewerkt. 's Middags en 's avonds om halfnegen was de fabrikant, die naast de fabriek woonde, nog op 't kantoor geweest, zonder iets dat tot brand aanleiding of vermoeden zou geven, te hebben kunnen bemerken. Toen de kinderen 's avonds sliepen, de echtgenooten zich pas ter ruste had begeven en de dienstbode eveneens van plan was naar boven te gaan, ontdekte deze opeens het vreeselijk onheil, waarschuwde haar mevrouw en redde met deze de kinderen. Men kan zich gemakkelijk hun wanhopigen toestand en dien der beide eigenaars, die ook spoedig tegenwoordig waren, voorstellen. Weldra echter kwam er van buiten hulp opdagen. De schade is zeer aanzienlijk. Alle goederen, die eerstdaags

zouden worden afgeleverd, zijn een prooi der vlammen geworden, behalve de andere voorhanden goederen en de gebouwen. Gedeeltelijk was een en ander geassureerd.

Door deze noodlottige brand werden dus al die nieuw gebouwde lokalen en nieuwe machineriën met woonhuis, magazijn en kantoor in de as gelegd. Op dat erf der vaderen werd niet meer gebouwd. Het terrein met ruïne werd verkocht aan de heer A. de Fremery, maar het antieke poortje met de blauwe klok was daarbij niet inbegrepen. De firmanten wilden dat embleem vermoedelijk niet in vreemde handen laten vallen.

Een andere fabriek

Door aankoop werden zij eigenaren van de wollendekenfabriek met kantoor en magazijn van de firma J.J. Krantz & Zoon, eveneens aan de Oude Singel, doch meer westwaarts gelegen²⁵. Hierbij werd voortvarend te werk gegaan. Immers, uit een brief van 30 juni 1877 van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon blijkt:

1 Augustus beginnen wij onze werkzaamheden te hervatten in de gisteren aangekochte Wollen Dekenfabriek der firma J.J. Krantz en Zoon, zodat wij ons aanbevelen bij behoefte aan nieuwe wollen dekens.

De koopakte werd 31 juli 1877 verleden voor notaris Mr. J.M. Gordon te Leiden. De koop ad f 29.900 omvatte "een fabrieksgebouw met de zich daarin bevindende machinerieën met erf, staande en gelegen aan de Oude Singel, plaatselijk genummerd 174, 176 en 178, uitkomende aan de Baatestraat, benevens een pakhuis en erf, staande en gelegen in de Zandstraat, plaatselijk

25. De fabriek die hier oorspronkelijk stond, van Dozy, was in 1832 door Krantz gekocht, die deze flink uitbreidde en er zijn garen- en later zijn dekenfabriek vestigde, zie: J.K.S. Moes, 'De laken- en wollenstoffenfabriek van J.J. Krantz en Zoon'. In: C.B.A. Smit en H.D. Tjalsma (red.), *Leids fabriikaat, een stadswandeling langs het industrieel erfgoed* (Utrecht z.j.) 77-97, speciaal 87-88; S.J. Beurze, 'Winst, vermogen en familiebelang binnen de firma J.J. Krantz en Zoon 1826-1948'. In: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden, zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 145-161, speciaal 151.

genummerd 3, alles kadastraal bekend als gemeente Leiden, sectie B nummers 1542 en 2570, tezamen groot elf aren en vierendertig centiaaren".

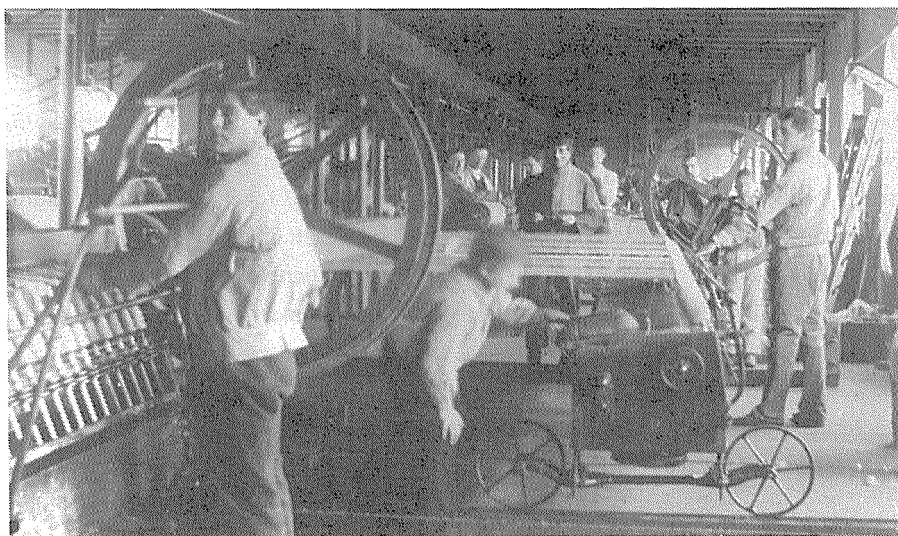
De panden werden bij akte van 13 december 1878, verleden voor genoemde notaris, ingebracht in de vennootschap onder de firma Jan Zuurdeeg en Zoon. Na verloop van tijd verkeerden de gebouwen blijkbaar in niet te beste staat, want B. & W. zegden op advies van de Rooimeesters de firma aan om het kantoor en de magazijnlokalen, gelegen vóór de fabriek, wegens bouwvalligheid af te breken en nieuw op te bouwen. Hieraan was op 15 januari 1896, de geboortedatum van de vader der firmanten, voldaan op "een wijze, die èn de architect, de heer W.F. van der Heyden, èn H.H. lastgevers tot ere strekte". De eerste had "iets degelijks inwendig en sierlijk naar buiten daargesteld", de firmanten hadden zich een zeer grote uitgave getroost, die het opvolgend geslacht ten goede mocht komen. Het antieke poortje met de blauwe klok en het jaartal 1652 was in de gevel van het nieuwe kantoor ingemetseld.

Uit herinneringen aan het zilveren huwelijksfeest van de oudste firmant kan worden afgeleid, dat in 1889 de fabriek 29 werklieden had, waarbij meerdere met dezelfde familienamen.

Nieuwe firmanten en uitbreiding van zaken

Nadat de jongste firmant Jan Boudewijn in 1903 was gestorven, deed zijn oudere broer, wiens gezondheid te wensen liet, zijn aandeel in de firma over aan zijn zoon Paul Louis Carel Julius²⁶. Krachtens genoemde akte werd met ingang van 1 augustus 1903 de vennootschap onder firma Jan Zuurdeeg en Zoon - ten onderwerp en doel hebbende het fabriceren van en de handel in wollen dekens en alles wat daarmee verband houdt - voortgezet door de heren

26. Bij akte dd. 28 januari 1904, verleden voor notaris Mr. J.A.F. Coebergh te Leiden.

Interieur van 'De Blauwe Klok' met een zogenaamde 'mule jenny' (Gemeentearchief Leiden).

Paul L.C.J. (zoon van Willem Carel) en Frederik Carel (zoon van Jan Boudewijn).

Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan der firma op 5 augustus 1905 werd de oudste firmant Paul L.C.J. bij K.B. van 3 augustus 1905 nr. 27 benoemd tot Ridder in de orde van Oranje-Nassau. Het feest zelf werd gevierd met een boottocht van personeel, familie en kennissen met het stoomschip 'Volharding XIII', dat vertrok van voor de fabriek aan de Oude Singel. Aan boord was een acht man sterk muziekkorps van de Schutterij. Door aankoop op veilingen kon

het complex worden uitgebreid²⁷. Het totale beschikbare terrein groeide daarvoor tot 17 aren 43 centiareen. De opstallen op de percelen 2518 en 2519 werden gesloopt en op het aldus verkregen terrein, tezamen met perceel 1873, werd in 1910 een nieuw fabrieksgebouw opgericht, dat was verheeld aan het reeds bestaande fabrieksgebouw, zodat één complex Oude Singel nrs. 174/182 ontstond. De bouwvergunning omschreef dit als volgt: "Uitbreiding der wollen-dekenfabriek met nieuwe fabriekslokalen op het terrein der perceelen Oude Singel nos. 182 en 182a, bestemd voor weverij, spinnerij (met negen electromotoren) en wolmagazijn, en door het bouwen van eene verdieping op een bestaand gedeelte der fabriek, bestemd voor wolmagazijn, Oude Singel 180, sectie B no. 2799". Deze krachtbronnen kwamen bij de al aanwezige twee stoommachines en vijf electromotoren.

Omzetting in een N.V.

Op 1 april 1916 trad Paul L.C.J. wegens gezondheidsredenen uit de firma, die door Frederik Carel werd voortgezet. Een der voorwaarden bij de ontbinding der vennootschap was dat de zaak der ontbonden vennootschap op straffe van een boete niet binnen tien jaar in enigerlei vennootschapsvorm mocht worden voortgezet. Desondanks werd op 26 april 1921 de N.V. Fabrick van Wollen Dekens en Duffels 'De Blauwe Klok' Jan Zuurdeeg en Zoon opgericht²⁸. Doel was "het fabriceren van wollen dekens, duffels en aanverwante artikelen, benevens de handel in die artikelen en voorts alles, wat tot een en ander in de meest

27. Op 21 november 1904 werd perceel B nr. 1873 als open grond aangekocht; 23/30 september 1905 perceel sectie B nr. 1821 (huis en erf aan de Oude Singel nr. 170); 28 april/5 mei 1906 percelen sectie B nrs. 2518 en 2519 (Oude Singel nrs. 180 en 182); 13/20 november 1909 percelen sectie B nrs. 1819 en 1820 (twee huizen en erven aan de Zandstraat nrs. 7 en 5).

28. Bij akte verleden voor notaris H.M.J. Janssen te Den Haag.

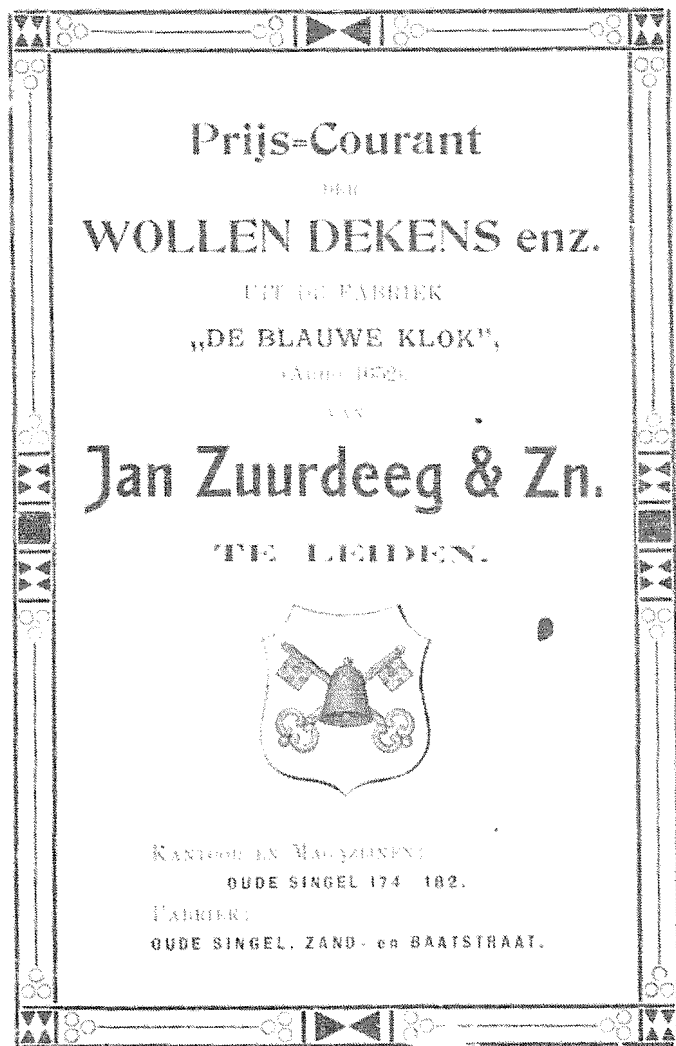
uitgebreide zin behoort". Het kapitaal der vennootschap bedroeg één miljoen, verdeeld in 1000 aandelen van f 1000. Geplaatst waren 300 aandelen, à pari volgestort door inbreng van het bedrijf met alle baten en lasten. Tot directeur werd benoemd Frederik Carel Zuurdeeg. Bij akte d.d. 4 juli 1928 werden de statuten gewijzigd ten aanzien van de winstverdeling: 25 % moest toekomen aan de reserve en de rest ter uitkering aan aandeelhouders²⁹.

In 1930 werd het 125-jarig bestaan van het bedrijf gevierd. Hoewel toen nog werd gesproken van een steeds toenemende bloei niettegenstaande de grote concurrentie, werd tengevolge van de slechte economische toestand het bedrijf met ingang van 1 oktober 1933 stilgezet en het personeel van ruim 50 personen ontslagen. De N.V. trad op 20 februari 1934 in liquidatie en werd met ingang van 23 april 1934 opgeheven. De gebouwen vonden een nieuwe eigenaar in de firma W. van Dam (later ongevormd tot de N.V. Leidse Glashandel v/h Fa. W. van Dam en Co.), die er zijn bedrijf in vestigde. Nadat in 1977 de naam was gewijzigd in Glascom Leiden B.V. is het bedrijf in 1980 verhuisd naar Alphen aan den Rijn. Daarna is het kantoorgebouw verbouwd tot studentenflats; de 'gemoderniseerde' gevel werd teruggebracht in zijn oorspronkelijke staat met kruiskozijnen en met bovenaan weer het opschrift:

1805 JAN ZUURDEEG EN ZOON 1895

De uit 1910 daterende naastgelegen fabriek werd afgebroken om plaats te maken voor een appartementengebouw.

29. Verleden voor notaris H.M.J. Janssen te Den Haag.

Druck v. M. de Leiden

(Privé-collectie J. Zuurdeeg).

Bijlage 1. Prijzen van dekens

Uit een briefwisseling tussen de diaconie-instellingen van de Evangelisch-Lutherse gemeente te Amsterdam en de firma betreffende schadevergoeding voor de bij de brand van 1877 verloren gegane 57 wollen en 28 katoenen dekens blijkt, dat een goede kwaliteit eenpersoons katoenen deken 3 x 2¼ el (à 0,68 m) destijds was f 5,50 à f 6. Een wollen deken was f 8. De dekens waren naar Leiden gezonden om te worden gewassen à 15 cent per stuk.

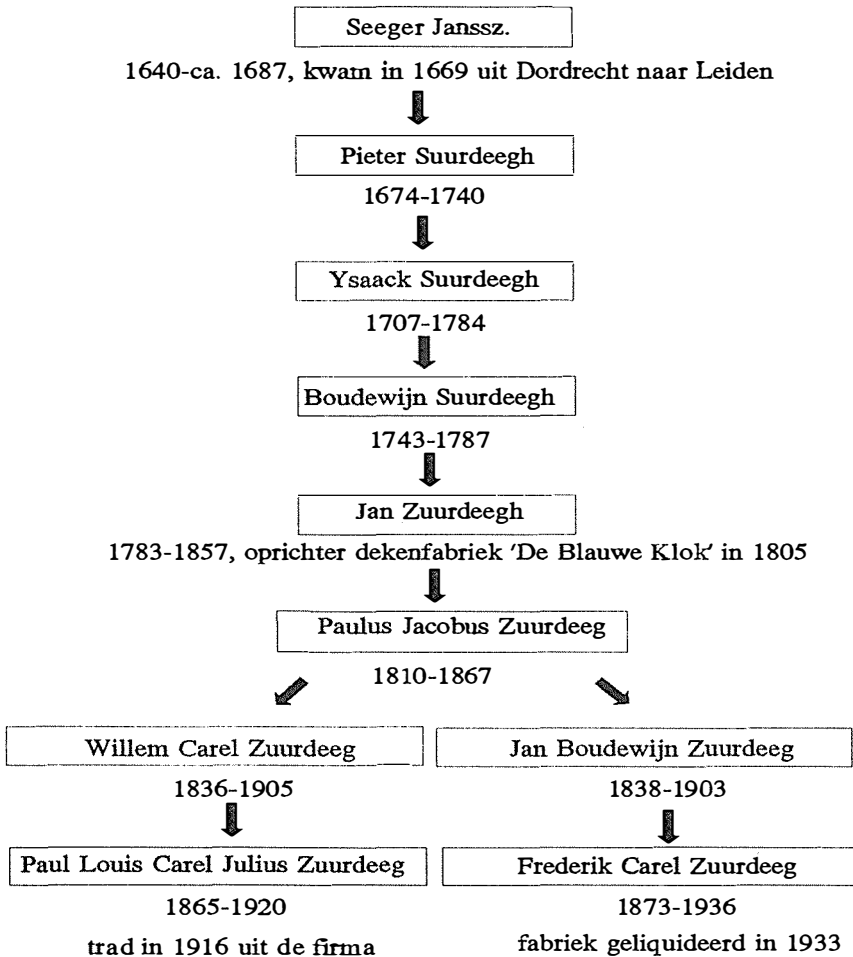
Op 2 juni 1880 werden in Amsterdam 6000 wollen dekens voor militairen aanbesteed in partijen van 500 stuks. De voorlopige toewijzing was als volgt: aan Jan Zuurdeeg en Zn. 500 stuks à f 5,91 en 500 à f 6,14; aan Gebr. Van Wijk 500 f 5,91½ en 500 à f 6,13½; H.J. van Wensen 500 à f 5,95 en 500 à f 6,10; J.C. Zaalberg en Zn. 500 à f 5,97 en 500 à f 6,08; Jules Regout te Maastricht 500 à 5,99½ en 500 à f 6,05½; J. Scheltema Jz. 500 à f 6 en 500 à f 6,05. Hoewel uit de geringe prijsverschillen een scherpe concurrentie zou kunnen worden verondersteld, blijkt dat de totaal prijzen exact hetzelfde zijn, namelijk 1000 dekens voor f 6.025.

Uit een calculatie uit 1909 voor wollen dekens voor eigen gebruik van een der firmanten blijkt, dat aan grondstoffen en arbeidsloon en zonder winstberekening een zomerdeken van 1,70 x 2,25 m kostte f 3,42 en een zwaardere en arbeidsintensievere fantasiedeken f 5,60.

Paulus Jacobus Zuurdeeg, 1810-1867 (Privé-collectie J. Zuurdeeg).

Bijlage 2. Acht generaties wevers

B O E K J E ,

AFGEGETEN AAN:

ALS PUBLIEKE VROUW INGESCHREVEN AAN
HET BUREAU VAN POLICIE

TE

L E Y D E N .

Naam

Voornamen

Geboren den

Geboorteplaats

Woning of verblijf

Wijk n^o.

Signalement

Lengte 1 el

Aangezicht

Voorhoofd

Oogen

Neus

Mond

Kin

Haar

Wenkbrauwen

Merkbare teekenen

Dag van aangifte

Volgnummer

Leyden, den

De Commissaris van politie.

Bewijs van inschrijving bij de politie (Gemeentearchief Leiden).

**BORDEELHOUD(ST)ERS IN LEIDEN
1853-1875**

P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik

Het Leidse Gemeentearchief is in het bezit van een voor Nederland vrij unieke negentiende-eeuwse bron: het Register van Prostituéés en Bordeelhouders¹. In drie kloeke delen zijn hierin alle door de Gemeentepolitie geregistreerde prostituéés en bordeelhoudsters geadministreerd, die van 1853 tot 1904 in Leiden hun beroep hebben uitgeoefend. De nieuwe Gemeentewet van 1851 maakte een reglementering van de prostitutie door het gemeentebestuur mogelijk, terwijl het jaar 1904 het einde betekende van de wettelijke regeling ervan. In dit artikel staat de periode van 1853 tot 1875 centraal, die in het eerste deel van het register staat geadministreerd.

Verordening op de openbare vrouwen en bordelen

De Raad pakte de zaken in 1853 fors aan. In een verordening van 25 artikelen werden de grenzen waarbinnen 'ontucht' werd toegestaan, scherp afgebakend². Zeven artikelen gaan over de publiekhuishoudster, de door de gemeente gehanteerde aanduiding voor bordeelhoudster of madame, en haar behuizing. Zo

-
1. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief van de Gemeentepolitie (Kleine inventarissen, nr. 87).
 2. GAL, Bibliotheek van Leiden en omgeving (BLO), nr. 15320.

werden in artikel 13 diegenen die in de gemeente een bordeel hadden geopend, verplicht binnen acht dagen na afkondiging van de verordening (24 oktober 1853) en voortaan elke 'Dinsdagvoormiddag' aan het bureau van politie aangifte te doen van hun naam, voornamen en adres. Dezelfde procedure moest worden gevolgd bij overbrenging van een bestaand bordeel in een andere woning of bij opening van een nieuw bordeel (artikel 14) en voor de bevolking van een bordeel (artikel 16).

Controle op de voorschriften werd in handen gelegd van de beampten der politie die de bevoegdheid kregen 'De woningen of verblijven der bordeelhouders ten allen tijde binnen te dringen' (artikel 21). Constateerden de beampten een overtreding, dan konden de bordeelhouders al naar gelang de aard van het vergrijp een straf verwachten die varieerde van een geldboete van f 25 tot een gevangenisstraf van drie dagen (artikelen 25 en 26).

De registers en hun waarde

Na afkondiging van de verordening - alleen door aanplakking - kon het aanleggen van de registers beginnen. Het lijkt erop dat de ambtenaren zich met grote nauwgezetheid van hun taak hebben gekwetend, vooral in het eerste deelte. Tot in detail is de handel en wandel van de legale prostituée vastgelegd. Iedere wisseling van bordeel, iedere opname in het ziekenhuis, iedere gevangenisstraf staat nauwkeurig vermeld.

De gedetailleerdheid van de administratie is er waarschijnlijk de oorzaak van geweest dat een aantal onderzoekers van de negentiende-eeuwse prostitutie in Leiden de registers voor honderd procent betrouwbaar heeft geacht³. Bij

3. A. Huitzing, 'Prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Spiegel Historiael*, 17 (1982), 431-437; H.F. Dirksmeijer en P.R.M. Schreuder, *Een grote winkel in een boomgaard* (Oegstgeest 1987).

nadere beschouwing blijkt dat echter niet het geval te zijn. De registers zijn zelfs verre van volledig, zo hier en daar ronduit slordig. Zij kunnen beter gebruikt worden in combinatie met een aantal andere bronnen, zoals de verslagen van de Arrondissementsrechtbank⁴, de Dag- en Nachtrapporten van de Gemeentepolitie⁵, de registers van de Burgerlijke Stand, de Bevolkingsregisters en de verslagen van W.H.S. Junius⁶. Deze laatste in 1853 van gemeentewege aangestelde *Medicinae et Chirurgiae Doctor* zwaaide tot 1873 voor f 300 per jaar de scepter in het Caeciliagasthuis. Met zijn assistent had hij tot taak om de openbare vrouwen in de stad twee keer per week te onderzoeken⁷. De resultaten daarvan zijn door Junius in speciaal daarvoor aangelegde registers vastgelegd en vormen een welkome bron tot precisering van de positie van de Leidse prostitutie in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Dit geldt alleen voor de openbare vrouwen; veel moeilijker liggen de zaken voor de man en de vrouw op de achtergrond van de prostitutie, de publiekhuishoudsters, zoals deze groep in de ambtelijke omschrijvingen consequent wordt genoemd. Van met name de zogenaamde eerste generatie geregistreerde bordelhoud(st)ers (1853-1875) werd door de desbetreffende ambtenaar uitsluitend de naam vermeld.

Bij het zien van de namen in het register dringt zich onwillekeurig een aantal vragen op. Welk soort mensen ging erachter schuil? Wat was de afkomst van de publiekhuishoudster en welke plaats bekleedde zij aan de zelfkant van de Leidse maatschappij in de tweede helft van de vorige eeuw? Op grond van leeftijd en carrière kunnen de vierentwintig vrouwen en twee mannen worden verdeeld in vier categorieën. Voor de hier bestudeerde periode zijn zij op chronologische grondslag als volgt getypeerd: de voorlo(o)p(st)ers, de wegbe-

4. Tot 1876 die te Leiden (zie GAL, Kleine inventarissen, nr. 51), nadien die te Den Haag.

5. GAL, Archief van de Gemeentepolitie.

6. GAL, Archieven van de Gasthuizen, inv.nr. 1468.

7. GAL, BLO, nr. 30455.

reid(st)ers, de matrones en de dynastiebouwers. Een matrone was een wat oudere, door de wol geverfde vrouw, die haar carrière begon als hoer en eindigde als bordeelhoudster.

De voorlo(o)p(st)ers

Tot deze categorie behoren zij die al in de jaren dertig en veertig een bordeel dreven en kort na de aanleg van het register met hun werkzaamheden zijn gestopt of stierven. Het gaat om de volgende personen:

- *Angenieta Bull*, geboren in het district Keulen op 20 februari 1810; overleden te Den Haag op 9 april 1859
- *Geertruida Elisabeth van der Mark*, geboren te Leiden op 29 januari 1821; overleden te Leiden op 4 oktober 1855
- *Louise Antoinette Françoise Pitot*, geboren te Amsterdam in 1817; overleden te Leiden op 22 november 1860
- *Jelletje Scheltes*, geboren te Alkmaar op 20 februari 1828
- *Dorothea Spetman*, geboren te Zantum (?) op 11 januari 1808
- *Karel Frederik Timmers*, geboren te Lekkerkerk op 1 juli 1801; overleden te Leiden op 15 december 1854
- *Theodora Johanna van der Ven*, geboren te Leiden op 6 maart 1822
- *Suzanna Jacomina Vermeer*, geboren te Nijmegen op 29 april 1820
- *Maria Webbers*, geboren te Leiden op 3 juni 1814

Geografische spreiding

Wat uit het onderzoek naar het wel en wee van deze bordeelhoudsters allereerst duidelijk wordt, is de nogal grote geografische spreiding in de stad van de huizen van ontucht. Er was in de periode 1835-1860 nog geen sprake van een concentratie van prostitutie in een bepaalde stadswijk; wel van een zekere clustering. Zo bevond zich op en rond de Langebrug een vijftal bordelen met een niet onaanzienlijke uitloper in de buurt rond de Pieterskerk. De tweede cluster was te vinden in 'De Camp', de naam voor het gebied tussen de Mare, de Oude Vest, de Turfmarkt en de Haarlemmerstraat. Maar ook op andere plaatsen in de stad tierde de prostitutie welig; in de Barbarasteeg bijvoorbeeld, waar tot in de jaren zeventig van deze eeuw een klein bordeel heeft bestaan. Zo ook in de Vrouwensteeg en de Koddesteeg. Daarnaast kon men terecht in de Mandenmakerssteeg, terwijl nog verder weg, in de Langestraat, een huis te vinden was dat het beste te omschrijven valt als een buurtbordeel. Hier komen in de jaren veertig de bordelen bij in molen De Stier (Houtmarkt 13), in de Heerensteeg, de Pancrassteeg (hoek Hooigracht), de Doelengracht en het rendez-vous huis op de Apothekersdijk. Geen geringe keus dus. Wie dit nog niet genoeg was, kon altijd zijn toevlucht nemen tot de clandestiene prostituées die zich in het zomerseizoen in een koetsje lieten meenemen naar de omgeving van de stadspoorten⁸.

Louise Pitot

Niet ver van de bekendste tippelzone in Leiden, de Ruïne (het huidige Van der Werfpark) werkte Louise Pitot, dochter van de strohoedenmaker Ferdinand Hubert Pitot en Louise Françoise Antoinette Berger. In 1839 nam zij haar intrek in het bordeel op Pieterskerkhof 14, dat werd gerund door Johanna

8. GAL, Secretariearchief na 1851, inv.nr. 10, *Notulen van B&W 1856*, bijlagen, nr. 99.

Booma, een telg uit een Leids geslacht met een lange, rijke traditie in het prostitutiewezen. Gezien de lokatie van het huis heeft de klandizie ongetwijfeld uit studenten bestaan. Dat zal zeven jaar later, toen zij opgeklommen was tot publiekhuishoudster in Lokhorststraat 3, ook wel het geval zijn geweest. Groot waren deze huizen van plezier niet. In beide gevallen werden ze bevolkt door drie prostituées.

Erg lang heeft Pitot het daar niet uitgehouden. In 1849 verhuisde ze naar Langebrug 11, tussen de Schoolsteeg en de Pieterskerkgracht. Bijna tien jaar is ze daar madame geweest. Ook hier was weer sprake van prostitutie op kleine schaal. Meer dan twee à drie meisjes heeft ze nooit in dienst gehad. Eén van hen was Anna van der Linden, een nichtje van Goeie Mie, die later bekend werd als de 'Leidse gifmengster'. In 1858 hield Louise Pitot het voor gezien. Ze vertrok naar Middelstegracht 29, waar ze twee jaar later overleed.

Geertruida van der Mark

De carrière van Geertruida van der Mark is kort en hevig geweest. Zij werd op 29 januari 1821 op de Middelstegracht geboren als dochter van de wever Nicolaas van der Mark en Geertruida Wust. Achttien jaar later had het gezin zijn intrek genomen in het pand Oude Singel 56. In datzelfde jaar trouwde haar broer Johannes met Maria Scheekermans, buitenechtelijke dochter van de bordeelhoudster Maria Margaretha Scheekermans die in de jaren dertig op Papengracht 12 haar beroep uitoefende.

Geertruida kwam niet als argeloos en onschuldig meisje in het rosse leven terecht. Vóór ze in 1849 als publieke vrouw en madame op Pieterskerk 4 haar loopbaan begon, had ze het leven geschonken aan twee onwettige kinderen, overigens een gang van zaken die in de vorige eeuw niet zo stigmatiserend was

als sommigen menen⁹. Veel prostituées, maar ook meisjes die dit beroep niet uitoefenden, bezaten buitenechtelijk kroost en niets wijst erop dat zij door hun ouders uitgestoten werden en zo in een bordeel terecht kwamen¹⁰.

Met een van haar twee dochters - de eerste stierf jong - woonde Geertruida tussen 1842 en 1846 afwisselend op de Doelengracht en in de Doelensteeg. Of zij in deze tijd al haar latere beroep uitoefende, werd uit de gegevens niet duidelijk. In het bevolkingsregister van 1846 staat zij vermeld als naaister, maar dat is een omschrijving waar weinig waarde aan moet worden gehecht. Veel prostituées gaven bij volkstellingen als beroep naaister of breister op.

Rond 1850 verhuisde Van der Mark van de Pieterskerkgracht naar een van de bordelen op de Langebrug. Hier, op nummer 36, tussen de Penshal en de Wolsteeg, had zij twee meisjes onder haar hoede, Antje de Klerk en Theodora Jansen, de latere madame van het huis in de Mandenmakerssteeg. In juni 1854 verhuisde het trio naar een tapperij in de Vrouwensteeg, tussen de Apothekersdijk en de Haarlemmerstraat. Op de bovenverdieping van deze kroeg was in 1829 al een bordeel gevestigd, dat toebehoorde aan het tappersechtpaar Hermanus Roomberg en Johanna Kouwenberg¹¹. Slechts ruim een jaar heeft Geertruida van der Mark hier gewerkt. Op 4 oktober 1855 stierf zij. Volgens het bevolkingsregister 1854-1861 was zij bij haar overlijden tapster.

Theodora van der Ven

De derde van de Leidse madames uit de eerste categorie bordeelhoudsters was Theodora van der Ven. Vader Adrianus was bij de geboorte van zijn dochter

9. F.A. Stemvers, *Meisjes van plezier. De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp 1985), 62.

10. *Ibidem*, 63.

11. GAL, Secretariearchief 1816-1851, inv.nr. 432, *Register van Logementhouders, Herbergiers en Tappers*.

smid op de Haarlemmerstraat, terwijl moeder Van der Ven, Jacoba Maria Veldhoven, voor haar huwelijk dienstbode was op het Rapenburg.

De carrière van Theodora is weinig spectaculair geweest. Het is zelfs de vraag of zij ooit aan het hoofd van een publiek huis heeft gestaan. In het bevolkingsregister van 1849 stond ze genoteerd als 'publieke vrouw' in Barbarasteeg 11. Ze woonde daar met een collega en met haar levensgezel Johannes Christiaan Metman, een 'meubelmentdrukker' uit Vlissingen. Kort na 1849 verhuisde zij met haar vriend naar De Camp. Of ze daar haar beroep voortzette, is onduidelijk. Het laatste levensteken van het paar dateert van 3 november 1852, toen aangifte werd gedaan van het overlijden van een zoontje. Daarvóór waren al een dochtertje en nog een zoontje gestorven. Als adres bij de overlijdensaangifte werd 'Agnietensteeg' opgegeven, maar daar valt voor de tracement van Theodora weinig mee te beginnen¹². Na 1852 verdwijnen Van der Ven en Metman uit de archieven. Getuige de inschrijving in het register, moet zij na oktober 1853 nog in de stad hebben gewoond. De mogelijkheid dat zij naar Vlissingen zijn vertrokken, moet zeker niet worden uitgesloten.

Omdat binnen de beperkte ruimte van dit artikel de mogelijkheid ontbreekt alle bordeelhoudsters te bespreken, moet hier worden volstaan met een conclusie betreffende de aard en de werkzaamheden van de 'vijftigers'. Opvallend in de eerste plaats is de kleinschaligheid van de prostitutie. In geen enkel bordeel werkten meer dan drie à vier meisjes tegelijk. Zelfs een bezetting van een à twee was geen uitzondering.

12. Waarschijnlijk is met Agnietensteeg bedoeld het adres Wijk VI, nr. 1365, waar Metman in 1848 een tijdje had gewoond. De kadastrale kaart van Leiden uit 1855 geeft voor dit nummer een pand aan op het huidige Vrouwenkerkhof; zie GAL, Prentenverzameling (Pv), inv.nr. 429. Volgens het 'Huisnummerboek' van 1870 is nr. 1365 thans nummer 10. Woonde het stel inderdaad op dit adres, dan verbleef het in een huis waar een tiental jaren later een vrij bekend bordeel floreerde, maar waar in de jaren vijftig vermoedelijk nog niets ontuchtigs aan de hand was.

Verder bleek het aandeel van geboren en getogen Leidsen gering. Slechts drie van de negen publiekhuishoudsters kwamen uit Leiden. Allen waren dochters van ongeschoolde arbeiders en afkomstig uit buurten die niet bepaald tot de beste der stad gerekend konden worden. Of dit de gevolgtrekking rechtvaardigt dat de armoede in deze gezinnen de dochters tot prostitutie heeft gedwongen, is zeer de vraag. Gezien de schaarste aan gegevens - van sommigen viel niets te vinden - is iedere conclusie over de eerste categorie publiekhuishoudsters hachelijk.

De wegbereidsters

Iets makkelijker liggen de zaken bij wat wij de tweede categorie hebben genoemd, diegenen die tot in de jaren zestig hun werkzaamheden hebben voortgezet en die met enig recht echte bordeelhoudsters kunnen worden genoemd. Het betreft de volgende vrouwen:

- *Jacoba Suzanna den Harder*, geboren te Leiden op 18 juli 1810
- *Johanna Theresia Jansen*, geboren te Den Haag op 9 februari 1828
- *Jacoba van der Keur*, geboren te Leiden op 13 augustus 1819
- *Maria Laven*, geboren te Leiden op 3 mei 1830; overleden te Leiden op 6 januari 1899
- *Wilhelmina Mervel*, geboren te Leiden op 20 februari 1826; overleden te Leiden op 28 juni 1866
- *Wilhelmina Overduin*, geboren te Leiden op 30 april 1801; overleden te Leiden op 23 maart 1867
- *Elisabeth Maria Paradijs*, geboren te Leiden op 2 maart 1828; overleden te Leiden op 28 oktober 1879
- *Elisabeth Christina Prillewits*, geboren te Leiden op 22 november 1840

Jacoba van der Keur

Nog met een voet in de eerste categorie bordeelhoudsters stond Jacoba van der Keur, dochter van de vachteblotersknecht Arie van der Keur en Maria Timp, die met hun zes kinderen op de Waardgracht woonden. Jacoba begon haar loopbaan als dievegge. Op 16-jarige leeftijd werd zij wegens het stelen van iemands onderstand tot een maand gevangenisstraf veroordeeld¹³. Een jaar later werd zij opnieuw gevonnist, dit keer wegens oplichting¹⁴. Blijkbaar leverde haar beroep, lakennopster, te weinig op. Of dat ook de reden was om een paar jaar later de prostitutie in te gaan, valt niet meer te achterhalen; wel dat zij in 1839 opgaf te wonen in het huidige pand Hooigracht 64, op de hoek van de Pancrassteeg¹⁵. Dit was een bekend bordeel, waar de Groningse madame Geertje Boomgaard de scepter zwaaide.

In 1849 zat zij in het publieke huis op de hoek van de Vrouwenkerksteeg en het Vrouwenkerkhofplein, recht tegenover 'De Likkepot'¹⁶. Ze begon daar als publieke vrouw annex madame, een vrij gebruikelijke combinatie in kleine bordelen. Groot was het huis 1363c immers niet. Er werkten naast Van der Keur slechts twee prostituées.

Tot haar vertrek uit Leiden in 1867 heeft Jacoba van der Keur hier een publiek huis gedreven. Wanneer ze van prostituée/madame tot een echte bordeelhoudster promoveerde is niet precies bekend, maar het is heel goed mogelijk dat dit is gebeurd na haar huwelijk in 1852 met de militair Marinus Vethaak, die in de kazerne op de Groenhazengracht was gelegerd. In ieder geval wordt ze na 1853 in geen enkele bron meer publieke vrouw genoemd.

13. GAL, Rechtbank van Eerste Aanleg (Kleine inventarissen, nr. 51), *Correctionele Vonnissen 1811-1842*, nr. 15, fol. 45.

14. *Ibidem*, nr. 17, fol. 122.

15. Wijk VII, nr. 813.

16. Wijk VI, nr. 1364c.

In 1854 bescheiden begonnen met twee meisjes, leidde zij in 1856 een huis waar acht dames werkten. Veel van deze meisjes werkten slechts enkele maanden bij Van der Keur. Doorgaans verhuisden zij na verloop van tijd naar een ander bordeel. Velen lagen geregeld in het Caeciliagasthuis of brachten enige tijd in de gevangenis door. Een van hen was Catharina Hooidonk. Haar leven is te omschrijven als dat van een typische hoer.

Catharina, geboren op 31 juli 1833, was een van de negen kinderen van de jong gestorven greinwever Paulus Hooidonk en Catharina van Berkel, die bij haar huwelijk dienstbode en werkster was. Het echtpaar woonde op de Uiterstegracht.

Op 6 februari 1855 werd Catharina ingeschreven in het register, maar zij was al langer prostituée. In 1854 werkte zij in de Langekamp (Caeciliastraat) bij Geertruida van der Mark. Ruim een maand na haar officiële inschrijving werd ze opgenomen in het Caeciliagasthuis, waaruit ze een paar weken later genezen van haar syfilitische zweren werd ontslagen. Waarschijnlijk om een beetje bij te komen, ging ze een paar maanden naar haar moeder, om zich in augustus 1855 te laten inschrijven bij Jacoba Suzanna den Harder, Caeciliastraat 5. De rest van het jaar verdeelde ze tussen genoemde bordeelhoudster en het gasthuis, waar ze in november ruim een maand verbleef. Zo ook van maart tot april 1856, dit keer voor een ontsteking aan haar baarmoeder. Na ontslag uit het gasthuis ging het haar fysiek wat beter. Zij bleef een paar maanden bij Den Harder, ging in augustus terug naar Van der Keur en besloot begin 1857 'op te houden met het ontuchtig leven'. Aldus haar moeder, die dit aan haar madame liet weten¹⁷. Ruim twee jaar heeft Catharina dit volgehouden. In augustus 1859 zat zij echter weer bij Van der Keur. De periode tot haar huwelijk in 1867 met een broer van een van haar vroegere werkgeefsters, de bakker Martinus Mervel,

17. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituéés en Bordeelhouders*, deel 1, nr. 24.

[illegible]

Uit het *Register van Prostituees en Bordeelhouders* (Gemeentearchief Leiden).

werd gekenmerkt door voortdurende wisselingen van bordelen en bezoeken aan het gasthuis.

Of Hooidonk na haar huwelijk haar beroep trouw is gebleven, is uit de bronnen niet duidelijk geworden. Zij bleef in ieder geval in de buurt wonen. Toen haar man in 1871 voor een syfilitische aandoening werd behandeld bij Junius, gaf hij als adres Brandewijnsteeg (Vrouwenkerkkoorstraat) op¹⁸.

Begin jaren zestig begon het bergafwaarts te gaan met het huis van Van der Keur. Er lieten zich nog maar een paar meisjes inschrijven, die getuige hun levenswandel niet direct tot de crème de la crème van de Leidse prostitutie behoorden. Misschien liepen de inkomsten hierdoor terug, misschien ook ontbeerde Jacoba de steun van haar man, die kort na het huwelijk de benen had genomen. Dat laatste besloot ook Jacoba te doen. Op 14 maart 1867 vertrok zij naar Den Haag.

Ongeveer hetzelfde patroon vertoonden de carrières van Jacoba Suzanna den Harder en Johanna Theresia Jansen. Beiden begonnen als publieke vrouwen, zwierven van bordeel naar bordeel en zijn slechts kort publiekhuishoudster geweest. Den Harder vertrok in december 1866 met een zekere Dirk Hendrik Ennink naar Den Bosch en van Johanna Jansen is de verdere levenswandel onbekend.

Maria Laven

Maria Laven werd geboren in een bij de politie welbekend gezin, waarvan verschillende dochters prostitutuée werden. Meer nog dan Catharina Hooidonk kan zij beschouwd worden als een schoolvoorbeeld van een Leidse hoer. Maria was het vierde kind van Pieter Laven, een dekenwever, lakenwerker en sjouwer uit de Spilsteeg en Maria Turenhout, dienstbode, die vier maanden na de geboorte van hun eerste kind trouwden, een vrij normale gang van zaken in de

18. GAL, Archieven van de gasthuizen, inv.nr. 1485-1.

negentiende eeuw. Minder gebruikelijk wellicht was dat de vader niet aanwezig was bij de geboorte en bij de aangifte van Maria. Hij zat in de gevangenis wegens mishandeling van zijn 'bijzit' en een getuige in deze zaak, een tapster uit de Cacciliastraat¹⁹. Het echtpaar Laven-Turenhout kreeg in totaal elf kinderen, van wie er vijf jong stierven. Temidden van overgebleven zussen en broers groeide Maria op de Middelstegracht op, waar ze op 19-jarige leeftijd het leven schonk aan een zoon die een kleine twee jaar later overleed.

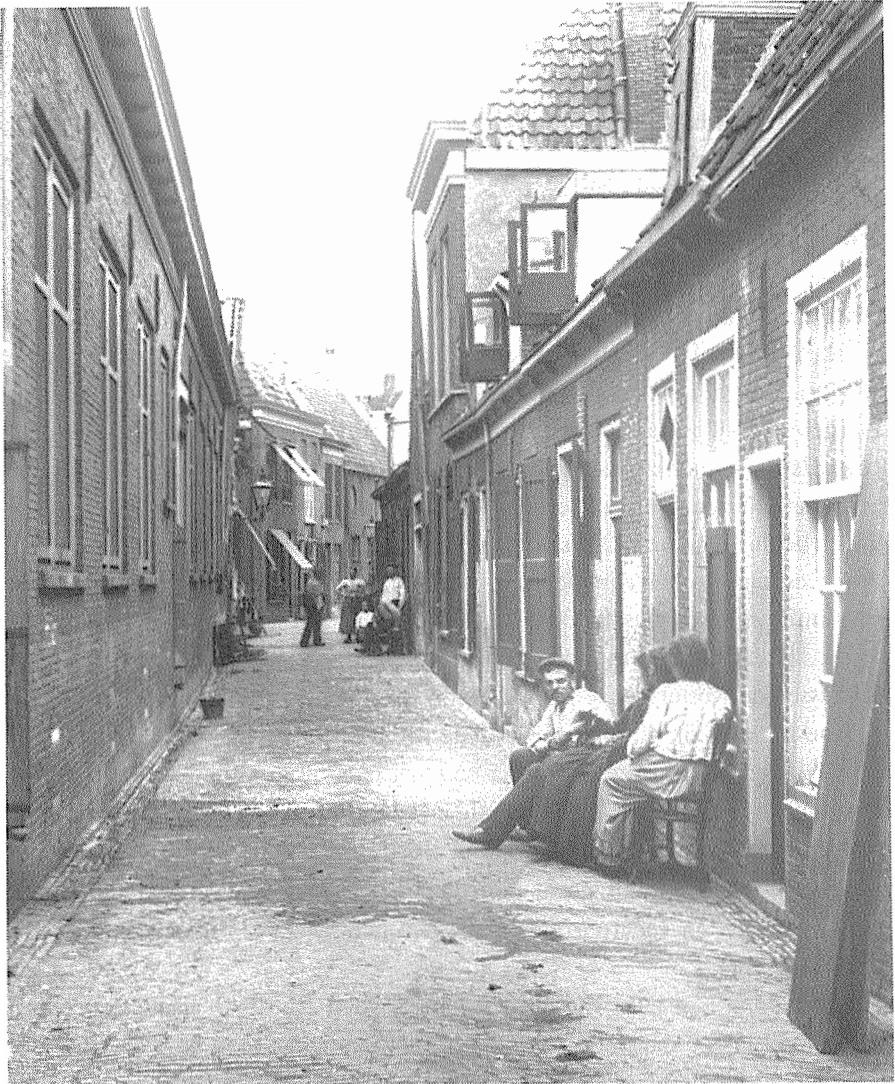
Korte tijd na de dood van haar kind besloot Maria als eerste van het kwartet Lavens haar geluk te beproeven in de prostitutie. Zij werd op 24 november 1853 als publieke vrouw ingeschreven. Twee jaar later al vestigde zij zich als bordeelhoudster in de Hazewindsteeg. In 1858 trouwde zij met de schipper Ary Haasbroek en stopte zij haar activiteiten in de Hazewindsteeg. Ze begon toen met haar man een tapperij in de Clarensteeg. Haar rol als prostituée en madame was inmiddels overgenomen door haar zusters. Zo leidde Elisabeth tot haar dood in 1869 een borddeel in Lange Sint Agnietenstraat 9 en zaten Francina en Jeanette Laven 'gewoon' in de prostitutie.

Maria zelf ging tot halverwege de jaren zeventig door met haar tapperij. Omdat het bevolkingsregister 1880-1890 grotendeels verloren is gegaan bij de stadhuisbrand van 1929, konden haar gangen pas vanaf 1890 weer worden nagegaan. Op 21 februari 1894 trouwde de inmiddels weduwe geworden tapster ten tweede male, dit keer met de schoenmaker Abraham Verhoog. Getuige de huwelijksakte had zij nog steeds niet leren schrijven. Lang is zij niet getrouwd geweest: op 6 januari 1899 stierf Maria Laven.

Wilhelmina Mervel

Ook het leven en werken van Wilhelmina Mervel verliep volgens de bovengeschetste patronen. Zij was afkomstig uit een buurt die niet bepaald tot Leidens

19. GAL, Rechtbank van Eerste Aanleg, *Correctionele Vonnissen 1811-1842*, nr. 9, fol. 118 en 143.

De Lange Agnietenstraat circa 1900 (Gemeentearchief Leiden, prentverzameling 5412-2).

goudkust behoorde, in dit geval de Kijfhoek (Hoefstraat). Wilhelmina had nogal wat buitenechtelijke kinderen, van wie de meesten jong stierven, aangetast als ze waren door de kwalen van de moeder. Verder was zij slechts een korte tijd prostituée, waarna een bescheiden bordeelhoudsterschap volgde. Ook Wilhelmina trad in het huwelijk. Zij stierf, pas veertig jaar oud, aan een longontsteking in de Dolhuissteeg.

Elisabeth Maria Paradijs

Elisabeth Maria Paradijs is een van de weinige bordeelhoudsters uit de tweede categorie, die der 'wegbereidsters', die niet haar hele carrière in Leiden heeft doorgebracht. Tot haar vertrek in 1849 naar het bordeel 'De Grand Salon' te Rotterdam, woonde ze met haar ouders, de vachteblotersknecht Isaac Paradijs en Jannetje Grieniger, spinster, in de Molenwerfsteeg en in de Drieguldensbierpoort (beide tussen de Uiterstegracht en de Vestestraat). Redenen voor haar terugkeer naar Leiden zijn niet gevonden. Opwindende verhalen over de Leidse prostitutie van haar zuster Cornelia, die sinds 1854 bij Pitot op de Langebrug werkte, zullen het wel niet zijn geweest. Zoveel verschil was er waarschijnlijk niet tussen de Rotterdamse 'Grand Salon' en een gemiddeld bordeel in Leiden.

Hoe het ook zij, de administrerende agent schreef haar op 18 januari 1858 in bij Maria Laven, twee dagen na een vrij langdurig verblijf in het gasthuis. Evenmin als haar zus stak Elisabeth in een gezond vel. Beiden waren zeer trouwe klanten van Dr. Junius, zowel op de syfilitische zaal als de gewone ziekenzaal. In Cornelia's geval zijn daar zeker haar stevige alcoholgebruik, nachtbrakerijen en vechtpartijen debet aan geweest. Voor Elisabeth ging dat veel minder op.

Langer dan een jaar, van 1874 tot 1875, heeft Elisabeth haar beroep niet uitgeoefend. Voor die periode zwierf zij als publieke vrouw in De Camp van bordeel naar bordeel of lag zij in het Gasthuis. Niet ver van Junius' voormalige ziekenzalen, in Caeciliastraat 63, overleed ze in 1879.

Elisabeth Prillewits

Aan deze bordeelhoudster is een aantal jaren geleden al enige aandacht besteed²⁰, zodat hier kan worden volstaan met enkele aanvullingen. Elisabeth werd op 14 februari 1873 officieel als publiekhuishoudster ingeschreven, maar daarvoor al lieten prostituées zich noteren 'bij Prillewits'. Zou dit door de activiteiten van haar zusters Adriana en Johanna enige verwarring kunnen scheppen - de inschrijving op 22 mei 1872 van Johanna Maria Hillebrand bijvoorbeeld geschiedde bij A. Prillewits - de registratie van de Haagse hoer Elisabeth de Bakker in augustus van datzelfde jaar bij E. Prillewits, maakt aan deze onzekerheid een eind. Gezien de afwisseling in inschrijving tussen Adriana en Elisabeth Prillewits, kunnen de zusters samen een huis hebben gerund.

De rest is snel verteld. In 1875 deed Elisabeth het bordeel Lange Sint Agnietensteeg 7 over aan de Haarlemse Cornelia Winkeler-Hermans. Op 29 januari 1876 ging zij in ondertrouw met Simon Johannes Kreps, die tien jaar jonger was. Dit grote verschil in leeftijd kwam wel vaker voor bij huwelijken van bordeelhoudsters²¹. Vrij snel daarna vertrok zij naar Rotterdam.

Wilhelmina Overduin

Ook het leven en werk van deze bordeelhoudster, die niet als prostituée is begonnen, is al eens aan de orde geweest. Helaas zijn de auteurs nogal slordig met hun gegevens omgesprongen²². Wilhelmina was de dochter van de baggerman Jan Overduin en van Jannetje Torenvliet. Bij hun huwelijk woonden de echtelieden in de Korte Langestraat, waar Wilhelmina temidden van zes broers en zussen haar jeugd doorbracht. Na haar jeugd jaren begon ze een loopbaan als fruitvrouw op de Appelmarkt, tegenwoordig de Nieuwe Rijn bij de Hooi-

20. P.J.M. de Baar, 'De gezusters Prillewitz en de Leidse prostitutie', *Leidsch Dagblad*, 22 mei 1987.

21. J.F. Hartsuiker, *De souteneur in het Nederlandse recht* (Den Haag 1965), 56 e.v.

22. Dirksmeijer en Schreuder, *Een grote winkel*, 64.

gracht. Wilhelmina was kennelijk nogal opvliegend van aard. In 1833 werd zij tot een maand gevangenisstraf veroordeeld wegens mishandeling en belediging op de openbare weg van haar collega Johanna Zitman²³. Zij was inmiddels al drie jaar getrouwd met de voormalige dubbelaar, sjouwer, baggerman en kleermaker Hendrik Heus, die op 13-jarige leeftijd wegens diefstal van geld met de politie in aanraking was gekomen²⁴.

Bij haar huwelijk op 6 mei 1830 bracht Wilhelmina een zoontje van zeven jaar in, dat twee weken na de trouwdatum gezelschap kreeg van een broertje. In 1837 kwam er nog een kind bij, Jannetje. Dit meisje werd geboren op het adres Lange Vrouwenkerksteeg 10, beter bekend als 'De Likkepot'²⁵. Of in dit later zo bekende en door vrijwel iedere onderzoeker verkeerd gesitueerde huis²⁶ in 1837 al een bordeel was gevestigd, wordt uit de archieven niet duidelijk. Hoe dan ook, lang heeft het gezin niet in 'De Likkepot' gewoond. In 1839 woonde het echtpaar Heus-Overduin met drie kinderen en evenveel prostituées in Spijkerboorsteeg 6²⁷, een steeg met een vrij lange traditie van kroegen en huizen van plezier. In 1829 bevond zich op nummer 10 het bordeel van Maria van der Heiden en de voormalige tapper uit de Kruisstraat, de Zwitser Joseph Lussy, die zich een jaar daarvoor met het Zwitserse regiment hier had gevestigd²⁸.

In 1839 was dit echtpaar weliswaar verdwenen uit Leiden, maar woonden er op nummer 10 wel drie 'losse' meiden van wie er een, de 'Pierreuse'²⁹ Maria

23. GAL., Rechtbank van Eerste Aanleg, *Correctionele Vonnissen 1811-1842*, nr. 12, fol. 140.

24. GAL., Rechtbank van Eerste Aanleg, inv.nr. 19/20. *Repertoires van Misdriften*, 28 december 1813.

25. Wijk VI, nr. 1347.

26. GAL., Pv, nr. 30127. Hierin staat ten onrechte als adres voor 'De Likkepot' vermeld: Lange Sint Agnietenstraat 10.

27. Wijk VI, nr. 1203.

28. GAL., Secretariearchief 1816-1851, inv.nr. 432, *Register van Logementhouders, Herbergiers en Tappers*, nr. 292.

29. Voor de term 'Pierreuses' zie Klikspaan, *Studenten-typen*, Leiden z.j. derde druk, 126.

van Zwieten, zeker het klappen van de zweep kende³⁰. Wilhelmina kwam derhalve in een vertrouwde omgeving terecht. Tot 1861 heeft ze in de steeg haar beroep uitgeoefend en vele prostituées aan zich voorbij zien trekken: van haar achternichtje Catharina Kramer en de Leiderdorpse Alida Marbus, die in 1863 met Wilhelmina's man op de Gedempte Volmolengracht ging hokken, tot de alcoholisten Elisabeth van Went en Grietje Parrée, die het zo bont maakte dat ze wegens aanhoudende dronkenschap door het stadsbestuur werd teruggestuurd naar haar geboorteplaats Groningen³¹.

Het hoogtepunt van Overduins carrière viel tussen 1850 en 1860. Vrijwel iedere geregistreerde prostituée heeft in deze tijd bij haar gewerkt, onafgebroken of met tussenpozen. Na 1862 viel langzaam het doek voor Leidens eerste echte madame. Met het vertrek van haar echtgenoot verliet ook zij de Spijkerboorsteeg. Korte tijd verbleef zij met haar zoon Ferdinand, dochter Maria en haar schoonzoon, op de Haarlemmerstraat. Vrij snel verhuisde zij met dit trio naar de Zijdgracht, de huidige Korevaarstraat, waar zij op 23 maart 1867 op 65-jarige leeftijd overleed.

Wilhelmina Overduin is hierboven de eerste echte madame van negentiende-eeuws Leiden genoemd. Wanneer daaronder een wat oudere, getrouwde vrouw wordt verstaan die geruime tijd met harde hand een stevig in de maatschappij verankerde hoerenkast runt, dan klopt dat wel. Het is onjuist om haar een 'stokoude matrone' te noemen die op 80-jarige leeftijd nog aan het hoofd van een bordeel zou hebben gestaan³².

30. GAL, Rechtbank van Eerste Aanleg, *Correctionele Vonnissen 1811-1842*, nr. 12, fol. 114.

31. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituees en Bordeelhouders*, deel 1, nr. 4.

32. Dirksmeijer en Schreuder, *Een grote winkel*, 64.

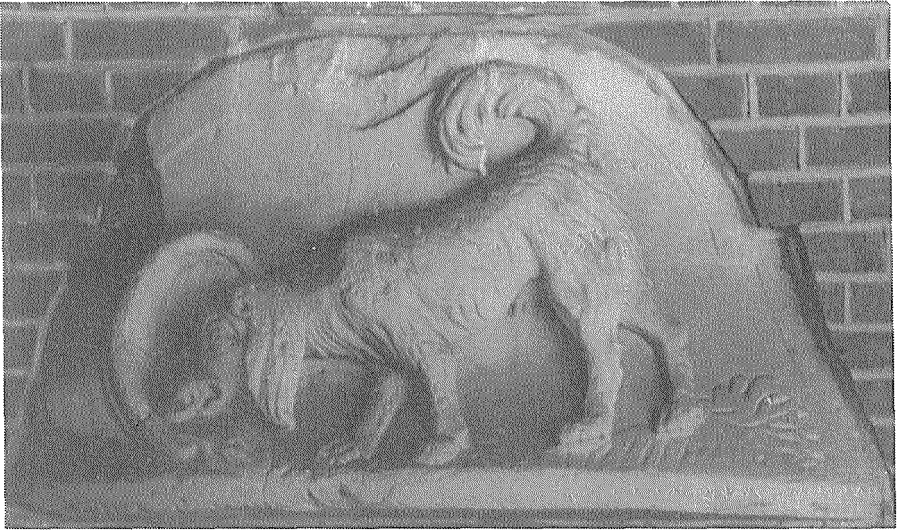
De matrones

Toen Wilhelmina Overduin als madame begon, was de eerste vertegenwoordigster van wat wij de derde categorie van bordeelhoudsters noemen, de matrones, negen jaar oud. Het betreft Wilhelmina Elisabeth van Bommel (1829-1898), die net als Carolina van den Ende (1822-1894) en Antje Schenk (1823-1905) zo'n dertig tot veertig jaren in het vak heeft gezeten. Echter, geen van deze drie is madame geweest zoals Overduin dat was.

Wilhelmina Elisabeth van Bommel

Wilhelmina Elisabeth van Bommel, een van de acht kinderen van de koopman en droogscheerder Abraham van Bommel en Jansje van Klinkenberg, was moeder van vijf onwettige kinderen. Zij had haar jeugd doorgebracht in de buurt van de Haarlemmerstraat, eerst in de huidige Pelikaanstraat, later in de Janvossensteeg. In 1853 begon zij het 'brede levenspad' te bewandelen in de Lokhorststraat. Daar verbleef zij echter niet lang. Na een kort verblijf in de Mandemakerssteeg verhuisde zij in 1854 naar Koddesteeg 5, waar zij een pakhuis tot bordeel liet ombouwen. Zelf woonde zij in 'De Likkepot'. In beide huizen heeft zij werk verschaft aan vele, voornamelijk Leidse meisjes. Een van haar trouwste prostituées was Suzanna Johanna van Weerlee, die met iedere adreswisseling met haar madame meeging: van de Koddesteeg via de Duizendraadsteeg naar de Lijsbethsteeg.

In 1869 deed Elisabeth 'De Likkepot' over aan Cornelia Winkeler-Hermans, die aldus haar eerste bordeel in Leiden verkreeg. Van Bommel verhuisde een jaar later naar Lijsbethsteeg 2, volgens het bevolkingsregister een tapperij, maar waar wel degelijk een prostituée stond ingeschreven. Het meisje in kwestie was Jannetje Linden, die zich in 1873 liet inschrijven en na een mislukt 'dienstje' aan de Spanjaardbrug in 1876 weer terug in 'het leven' kwam. Niet bij Van Bommel, want die had een jaar tevoren haar tapperij overgedaan aan haar

Gevelsteen van 'De Likkepot', thans in Stedelijk Museum De Lakenhal (Gemeentearchief Leiden).

'maatje' Van Weerlee en was uit 'het leven' gestapt. Of ze vanaf 1875 ook een deugdzaam leven leidde, valt te betwijfelen. In 1882 werd ze tot drie jaar gevangenisstraf veroordeeld. Twee jaar na haar vrijlating begon zij weer een bordeel, opnieuw in de Lijsbethsteeg. In 1895 hield zij er definitief mee op. Wel bleef zij in haar huis van plezier wonen. Op 8 februari 1898 stierf Elisabeth van Bommel na een carrière die zo'n veertig jaar had geduurd. De tapperij bleef gewoon bestaan, maar veranderde wel van karakter. In plaats van een officieel bordeel werd de kroeg een 'verdacht bierhuis', een bij de politie in zwang geraakte term voor een etablissement waar zich clandestiene hoeren ophielden.

Carolina van den Ende

Korter, maar even kleurrijk als dat van Bemmél, is het optreden van Carolina van den Ende geweest. Zij is onder nummer 169 in het eerste Register van Prostituéés en Bordeelhouders terug te vinden. Daar staat tevens vermeld dat zij zich in 1873 als publiekhuishoudster liet inschrijven in het pand Bezem-makersteeg 10, een niet al te bekende benaming voor de Dolhuissteeg en de Vrouwenkerksteeg tot het Vrouwenkerkhof³³.

Wanneer men zich realiseert dat Van den Ende al in 1849 als publieke vrouw op de Langebrug zat, is het enigszins vreemd te lezen dat de eerste officiële vermelding uit 1873 dateert. Is zij erin geslaagd bijna vijftientig jaar door de mazen van de wet te glippen?

In het najaar van 1850 verkaste Carolina van den Ende, dochter van de 'fabriquer de laine' en ijzerkoopman Johannes van den Ende en Elisabeth Sampimon, woonachtig in de Raamsteeg, naar de Mandenmakerssteeg 10, waar ze aan het hoofd stond van een klein bordeel met als werkneemsters onder anderen de gezusters Gerardina en Judith Keereweér. Deze in De Camp geboren en getogen dochters van een greinwever kwamen uit een familie waarvan iedere tak wel iemand in de prostitutie en het kroegwezen zag werken. Moeder Keereweér, Anna Cornelia Florisson, stamde af van Johannes Boma - actief in Leiden omstreeks 1700 - onder wiens nakomelingen veel prostituéés zijn te vinden³⁴.

Afgezien van een kort verblijf op de Oude Vest³⁵, woonde Van den Ende tot februari 1857 in de Mandenmakerssteeg. In diezelfde maand vestigde zij

33. Wijk VI, nrs. 1359-1364c.

34. Zie voor achttiende-eeuwse Leidse prostituéés en prostitutie D.J. Noordam, 'Uit armoede of door verleiding? De wereld van de Leidse prostituéés in de achttiende eeuw', in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma, *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985), 105-118.

35. Wijk VI, nr. 1247, twee huizen naast de Lijsbethsteeg in de richting van de Schouwburg.

zich, na de geboorte van haar vijfde en laatste onwettige kind, voor goed als bordeelhoudster in De Camp. Haar eerste adres was Brandewijnsteeg 10, waar al sedert de jaren twintig ontucht werd bedreven en dat na Carolina's dood een van de beruchtste 'bierhuizen' van de hele wijk werd³⁶. Omstreeks 1860 nam zij haar intrek in Vrouwenkerkhof 14, een locatie die een tiental jaren later 'De Vijf Sterren' werd genoemd³⁷. Bij de aangifte van haar verhuizing gaf zij als beroep naaister op, maar de meisjes die bij haar woonden vormden bepaald geen regulier naaikransje. Ook op dit adres hield Van den Ende het niet lang uit. Haar volgende adres was een pakhuis in de Lijsbethsteeg³⁸, dat zij als bordeel inrichtte. Tussen 1870 en 1880 wisselde zij vier keer van adres. In 1890 was zij weer terug in de Brandewijnsteeg, waar ze op 10 april 1894, 71 jaar oud, overleed.

Carolina van den Ende heeft in de vijfenveertig jaar die ze actief is geweest, nogal wat te stellen gehad met de politie, vooral in de jaren zeventig. In het eerste halfjaar van 1874 werd ze acht keer vermeld in de Dag- en Nachtrapporten van de Gemeentepolitie, voornamelijk wegens afpersingen, vechtpartijen en berovingen. De laatste verliepen meestal volgens een vrij simpele, recht-toe-recht-aan methode, zoals de Aalsmeerse schipper Cornelis Bosdam in de nacht van 10 op 11 mei 1874 ondervond. Aan het eind van een kroegentocht in De Camp werd hij met een compaan in de Brandewijnsteeg omsingeld door vier vrouwen, onder wie Van den Ende en Mie de Vos, een ex-prostituée, bierhuis-houdster en beruchte vechtersbazin. Tijdens de omsingeling verloor de schipper een zakboekje met daarin het aanzienlijke bedrag van f 195. Toen zijn maat het boekje van de grond opraapte, bleek het geld verdwenen. Fouillering en huis-zoeking leverden niets op en de dames wisten van niets.

36. Wijk VI, nr. 1369.

37. Wijk VI, nr. 1367.

38. Wijk VI, nr. 1326.

Dat madames als Van den Ende het oude vak trouw bleven, bleek in het geval met Jacobus Mitterwijnen. Deze Leidenaar was in de nacht van 1 op 2 juli 1874 'in vleselijken aanraking' met Carolina geweest en moest spoedig ervaren dat hij geen gewone prostituée had getroffen. Na betaling eiste Carolina nog een gulden extra van haar klant. Toen hij weigerde, ontstal zij hem zijn beurs met een geldsom van tien gulden. De agent bij wie Mitterwijnen zijn verhaal deed, bonjourde hem resoluut de deur uit met het argument dat 'de vuile handelwijzen' hem tegenstonden³⁹. Caroline zal hiervan nauwelijks hebben opgekeken, gewend als zij was aan het optreden van een van haar meisjes, de Friese Pauline de Jong, die een dermate stuitend gedrag vertoonde dat zelfs de geharde bewoners van De Camp tegen haar aanwezigheid bij de politie protesteerden.

Antje Schenk

De laatste van degenen die hier 'de matrones' worden genoemd, heeft het heel wat rustiger aan gedaan. Zo rustig dat er maar weinig van haar bekend is. De schimmigheid rond Antje begon al bij haar geboorte op 14 november 1823. Moeder Charlotte, een 17-jarige ongehuwde naaister, liet haar dochttertje aangeven door haar grootmoeder, maar drie dagen later dook er plotseling ene Henri Pleevoets op, een 27-jarige trompetter bij de tweede afdeling kurassiers in het garnizoen te Den Haag, die het kind als zijn dochter erkende. Verdere berichten over Henri Pleevoets ontbreken. Charlotte is zeker niet met haar trompetter getrouwd. Toen zij in 1839 de kleermaker Jacobus Kouters in haar netten wist te strikken noteerde de dienstdoende ambtenaar van de Burgelijke Stand dat zij ongehuwd was. Antje woonde in het jaar van haar moeders huwelijk in de Narmstraat, een gedeelte van wijk V dat met de Morsstraat en de

39. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrapporten*, 1-2 juli.

Kruisstraat bepaald niet gunstig aangeschreven stond, maar waar geen bordelen waren.

Tot 1851 zwijgen de Leidse archieven over Antje Schenk. Tot dat jaar schijnt zij zich in Den Haag opgehouden te hebben. Op 1 februari 1851 vestigde zij zich met haar nieuwe echtgenoot Cornelis Scheer wederom te Leiden⁴⁰. Het echtpaar nam zijn intrek in 'De Likkepot'. Het is heel goed mogelijk dat zij hier een bordeel begonnen, maar bewijzen ontbreken daarvoor. Drie jaar later was zij zeker publiekhuishoudster. In het bevolkingsregister 1854-1861 stond zij als zodanig geregistreerd in de Lange Sint Agnietenstraat 3. Een van de prostituées aldaar was Cato Schenk, haar zuster of halfzuster.

Tot 1860 heeft Antje in de Agnietenstraat haar werkzaamheden verricht. De volgende vijf jaar verbleef zij in de Korte Sint Agnietenstraat 4. Waarschijnlijk heeft zij daar geen publiek huis gehad; het pand staat in het bevolkingsregister in ieder geval niet als zodanig aangegeven. Omstreeks 1865 verliet zij De Camp, haar behuizing achterlatende in de handen van Casper de Vos en Catharina van den Ende, een zus van Carolina. Dit echtpaar begon in het pand een tapperij. Schenk ging op de IJzeren Gracht, tegenwoordig de Nieuwe Beestenmarkt, wonen tussen de St. Aagtenstraat en de Beestenmarkt. Waarschijnlijk was dit huis een niet aangemeld bordeel. Bij haar woonde Sara Stephanus, een geregistreerde prostituée, die bij haar opname in het Caeciliagasthuis in 1865 dit adres opgaf.

Kort na 1870 verhuisde Antje weer. Dit keer maar twee huizen verder op de IJzeren Gracht, alwaar zij zich vestigde als winkelierster 'in eieren en zuur'. Of haar nering alleen maar bestond uit de verkoop van deze produkten valt te betwijfelen. In een vragenlijst van omstreeks 1900 naar de staat van bordelen en

40. GAL, Secretariearchief 1816-1851, *Register van Vestiging 1846-1852*, D nr. 1095.

bierhuizen in Leiden werd zij genoemd als eigenares van een 'verdacht bierhuis' op Nieuwe Beestenmarkt 20⁴¹.

Antje Schenk heeft het lang volgehouden in haar winkeltje. In 1905 stierf ze op de respectabele leeftijd van 81 jaar. Getuige de overlijdensakte was Antje Pleevoets - de enige keer dat ze zo wordt genoemd! -, natuurlijke erkende dochter van Henri Pleevoets en Charlotte Schenk, nog steeds winkelierster.

De matrones mogen dan hun vak lang hebben uitgeoefend, zij hebben nauwelijks een stempel kunnen drukken op de prostitutie in Leiden. Alle drie de besproken dames hebben 'in de marge' gewerkt, zeker kwantitatief. Hun bordelen telden zelden meer dan drie tot vier meisjes tegelijkertijd en van een langdurige aanwezigheid in één huis was geen sprake.

De dynastiebouwers

De bovengeschetste toestand veranderde met de komst van de Haarlemse familie Winkeler, zie zo'n vijfendertig jaar een groot gedeelte van de legale prostitutie in Leiden in zijn macht heeft gehad.

Cornelia Hermans

Cornelia Hermans, de eerste vertegenwoordigster van de dynastie Winkeler, werd op 27 oktober 1828 te Haarlem geboren als dochter van de stratenmaker Jacobus Hermans en Cornelia van Westerhoven. Op 20-jarige leeftijd trouwde zij, eveneens in Haarlem, met de voermansknecht Franciscus Winkeler. Niet lang na zijn huwelijk besloot de echtgenoot zijn oude beroep af te zweren en dat van tapper uit te gaan oefenen. Hij koos voor zijn tapperij een behuizing in

41. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituees en Bordeelhouders*, deel 3, ongedateerde lijst achterin.

het Begijnhof⁴², dat ook in de vorige eeuw al een hoerenbuurt was. Terwijl hij daar tapte, vestigde Cornelia vanaf 1869 haar macht in Leiden. In dat jaar deed Elisabeth van Bommel een van haar bordelen, 'De Likkepot', aan haar over⁴³. Vreemd genoeg is in geen enkel register ook maar iets terug te vinden van bij Hermans in dit bordeel ingeschreven prostituées. Mogelijk heeft zij het pand overgenomen en leeg laten staan, wachtend op betere tijden.

Vanuit het standpunt van de bordeelhouders gezien, ging het slecht met de Leidse prostitutie aan het eind van de jaren zestig. Stonden er in 1866 nog 24 prostituées ingeschreven, waaronder negen nieuwkomers, het jaar daarop was het aantal gedaald tot vijftien, zonder nieuwkomers. Tot en met 1870 bleef dit aantal ongeveer stabiel, met een dieptepunt in 1869. Er stonden toen dertien prostituées en één dienstbode c.q. werkster geregistreerd.

In 1871 schoot het aantal geregistreerde hoeren omhoog naar 31. Vijftien van hen waren nieuw en kwamen uit Haarlem. De veronderstelling dat zij iets te maken hebben gehad met de familie Winkeler lijkt niet te gewaagd. Met welk familielid is helaas niet met zekerheid te bepalen. Van de vijftien uit Haarlem afkomstige publieke vrouwen lieten dertien zich inschrijven bij Winkeler, maar dit kan zowel op Cornelia Hermans als op haar dochter Cornelia Winkeler slaan⁴⁴.

In de negen jaar die zij in Leiden actief is geweest, heeft Hermans minstens vijf bordelen beheerd. In 1869 verwierf zij, zoals vermeld, 'De Likkepot', dat zij in 1872 aan haar dochter overdeed⁴⁵. In 1875 verkreeg zij het huis van Elisa-

42. Wijk I, nr. 917.

43. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituéés en bordeelhouders*, deel 1, nr. 14.

44. In het eerste geval had er officieel 'Vrouw Winkeler' moeten staan, maar veel ambtenaren keken niet zo nauw. Aangezien de dochter pas in 1872 in Leiden arriveerde, zal in 1871 'Winkeler' wel slaan op Cornelia Hermans.

45. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituéés en Bordeelhouders*, deel 2, nr. 197.

beth Prillewits, Lange Sint Agnietenstraat 7, dat ze een jaar later overdeed aan de Overijsselse madame Maria Regina de Haan⁴⁶. Voorts heeft zij de panden Vrouwenkerkhof 10 en 14 beheerd. In 1878 ten slotte liet zij het huis hoek Vrouwenkerksteeg-Vrouwenklooster op naam van haar dochter zetten⁴⁷. Vreemd genoeg is Cornelia Hermans verder in de Leidse archieven niet teruggevonden. Waarschijnlijk heeft zij haar imperium vanuit Haarlem bestuurd en liet zij de dagelijkse gang van zaken in Leiden over aan familieleden.

Niet alleen haar dochter kwam zo stevig in het zadel te zitten, ook haar schoondochter Johanna Maria Pieters, echtgenote van haar zoon Antoon, kreeg een bordeel toegewezen, namelijk Klooster 14. Aan het eind van haar werkzaamheden in Leiden deed zij haar vijfde huis over aan de zwager van haar dochter, Roelof Roosdorp, echtgenoot van Anna Catharina Allegonda de Graaf, een prostituée uit Leeuwarden die zich in 1875 in een van Hermans bordelen had laten inschrijven⁴⁸. Dit bordeel, Vrouwenkerkhof 10, is met korte onderbrekingen tot 1900 in handen van de familie gebleven.

Plaatsgebondenheid van de prostituées

Behalve concentratie van verschillende bordelen in een familie, werd het 'tijdperk Hermans c.s.' ook nog gekenmerkt door een andere nieuwigheid. Onmiddellijk na de komst van de Haarlemse clan viel een voortdurende uitwisseling van meisjes tussen Leiden en Haarlem waar te nemen. Zij die kwamen lieten zich vrijwel zonder uitzondering in een van Hermans bordelen inschrijven. Zij die naar Haarlem gingen, kwamen vaak terecht bij de 'Weduwe Winkeler', die daar in 1878 in de Kruisstraat zat.

46. *Ibidem*, nr. 196.

47. *Ibidem*, nr. 180.

48. *Ibidem*, nrs. 102, 112, 157.

Noch in de duur van het verblijf, die varieert van twee dagen tot enkele jaren, noch in de redenen voor dit heen en weer geschuif, valt enig systeem te ontdekken. Onenigheid met de madame is een mogelijkheid, maar in dat geval namen de prostituées meestal de benen⁴⁹. Uitwijking uit angst voor de politie is ook wel gesuggereerd⁵⁰, maar voor deze stelling is geen bewijs voorhanden. Misschien was het gewoon de opvatting dat verandering van spijs doet eten. Van 1878 tot haar dood in 1911 is Cornelia Hermans in Haarlem blijven wonen. Ze stierf in een huis op het Begijnhof, waar haar man ooit als tapper was begonnen.

Cornelia Winkeler (Zaandam, 5 oktober 1850 - Haarlem, 4 maart 1927)

Ook Cornelia Winkeler, sedert 1868 echtgenote van Willem Roosdorp, keerde naar Haarlem terug. In 1886 werd het gezin aldaar ingeschreven. Zij stierf aldaar in 1927, terwijl haar man al in 1914 was overleden.

Antoon Winkeler (Haarlem, 4 maart 1861 - Haarlem, 11 juli 1903)

Deze telg uit het geslacht Winkeler heeft slechts korte tijd de familietraditie voortgezet. In 1890 trouwde hij met de tien jaar oudere Johanna Maria Pieters, met wie hij al geruime tijd een verhouding had. Na de dood van zijn vrouw in 1892 leidde hij met zijn bijzit, de Amsterdamse Catharina Margarita Maria van der Meij, het bedrijf Vrouwenkerkhof 10. Veel zin heeft hij er kennelijk niet in gehad. Een jaar later liet hij het huis overschrijven naar Van der Meij en begon hij zich over te geven aan zijn favoriete bezigheid: drinken. Veel is van hem verder niet bekend. Niet lang na 1900 vertrok hij naar Haarlem om daar, vrij jong nog, te sterven. Van der Meij bleef tot de sluiting van de bordelen in Leiden, 30 juli 1904, houdster van een publiek huis.

49. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Processen-verbaal*, nr. 27, 7 februari 1900.

50. Huitzing, *Prostitutie in Leiden*, 434.

Georgius Hironimus Krekelaar (Groningen, 1822 - Leiden, 22 maart 1887)

Deze tweede en laatste centrale figuur uit de Leidse prostitutie van de tweede helft van de negentiende eeuw verdient het predikaat 'dynastiebouwer' niet zozeer omdat hij in betekenis vergeleken kan worden met Cornelia Hermans, maar meer omdat zijn nazaten zo'n vijftien jaar de ongekroonde koningen zijn geweest van de steeds belangrijker wordende illegale prostitutie in De Camp.

De Groningse kleermaker G.H. Krekelaar schijnt tot 1868 een redelijk deugdzaam leven te hebben geleid. Op 29 januari 1851 trouwde hij in Leiden met de dienstbode Johanna van Wijk. Na nogal wat omzwervingen door de stad vertrok hij in 1868 naar Groningen. Niet met Johanna van Wijk, maar met zijn toekomstige tweede echtgenoot, de negentien jaar jongere analfabete breister Maria Catharina du Pon. In 1873 werd de echtscheiding tussen Krekelaar en Van Wijk uitgesproken. Het jaar daarop trouwde hij in Leiden met Du Pon. Als beroep gaf hij herbergier op. Dat zijn herberg in de Brandewijnsteeg 10 meer was dan een pleisterplaats voor een vermoeide reiziger, bewees de aanwezigheid van de Rotterdamse prostituée Francina Hendrica Siebert, die tevens een goed zakkenrolster was⁵¹.

Een jaar na zijn komst in de steeg liet Krekelaar zich officieel inschrijven als bordeelhouder. Hij vestigde zich in de Caeciliastraat, waar hij constant tussen de panden 27, 43 en 69 heen en weer zwierf met zijn gezin en zijn prostituées. In 1881 opende hij een bordeel annex slaapstede in Korte Sint Agnietenstraat 4, waar hij, afgezien van een maand in Korte Lijsbethsteeg 2, tot zijn dood toe verbleef. Na zijn overlijden ging het bordeel over op zijn weduwe⁵². Deze breister hield een en ander snel voor gezien en ging bij haar buitenechtelijke dochter Maria Catharina en haar schoonzoon Jozef Hanno wonen.

51. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrapporten 1873-1905*, 22-23 maart 1874.

52. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituéés en Bordeelhouders*, deel 2, nr. 187.

Het echtpaar Hanno-du Pon was inmiddels in de Lange Sint Agnietenstraat een bierhuis begonnen, waar zich nogal wat illegale prostituées ophielden. De weduwe Krekelaar trok bij haar dochter in en overleed in Oegstgeest op 6 april 1905, na een leven waar gezien de politierapporten weinig breiwerk aan te pas is gekomen.

Samenvatting

Het carrièreverloop van de meeste Leidse publiekhuishoudsters vertoonde een vast patroon. Ze begonnen als prostituée en openden na een aantal jaren een bordeel. In de meeste gevallen werkten zij gewoon mee. Men moet zich derhalve weinig voorstellen van dit bordeelhouderschap. De huizen waren klein en verschaften aan slechts enkele meisjes werk. Opvallend is dat er in de bordelen van de matrones stevig werd gevochten en geroofd, waarbij de madame dapper meedeed.

In de besproken periode waren er slechts twee bordeelhoudsters die deze naam verdienden: Wilhelmina Overduin en Cornelia Hermans. Geen van beiden zijn werkzaam geweest als prostituée en allebei hebben zij een redelijk lange tijd een bordeel beheerd. Laatstgenoemde heeft met haar moeder de legale prostitutie in Leiden nieuw leven ingeblazen. Door toedoen van de familie Winkeler groeide het aantal erkende publieke huizen vanaf 1875 gestaag, al zijn het er nooit meer dan tien tegelijkertijd geweest. Alle bevonden zich in De Camp, waar na 1860 de prostitutie zich begon te concentreren. Van een verspreiding naar andere stadsdelen was geen sprake⁵³. Het hoogtepunt van de gereglementeerde prostitutie in Leiden lag tussen 1875 en 1890. Na dat jaar

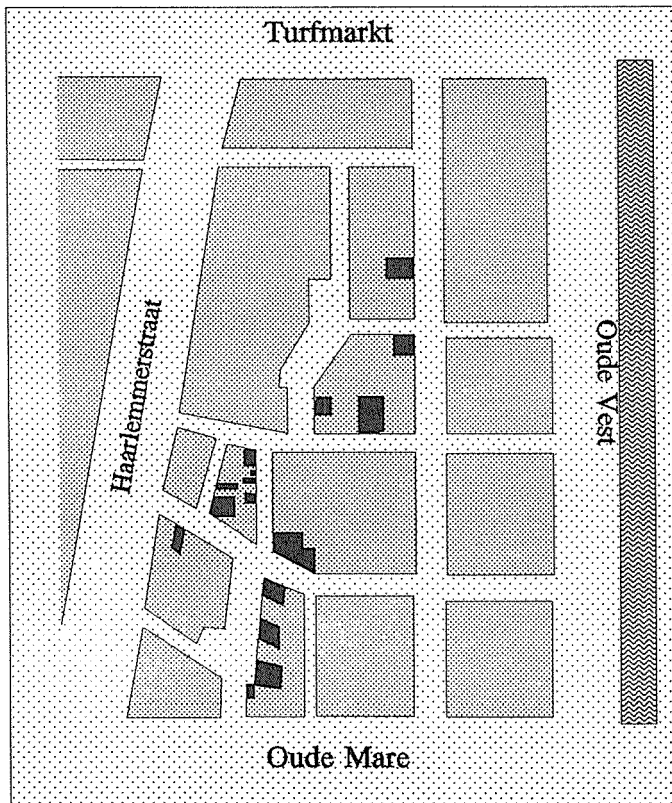
53. P.J.M. de Baar, 'Een genealogische complicatie: prostitutie', in: *Genealogische Bijdragen Leiden* (Leiden, maart 1986) 8.

nam het aantal wettige huizen van plezier vrij snel af. De clandestiene prostitutie groeide na 1890 op spectaculaire wijze.

De wildgroei in verdachte bierhuizen en illegale bordelen betekende de ondergang van de erkende publiekhuishoudsters. Stonden er in 1890 nog acht madames ingeschreven, tien jaar later was dit aantal gehalveerd. Van 1901 tot de sluiting der bordelen in 1904 waren nog maar drie geregistreerde bordeelhoudsters in Leiden werkzaam. Aan het hoofd van deze huizen stonden twee voormalige prostituées en de laatste vertegenwoordiger van het geslacht Winkel, Catharina van der Meij. De rest was vertrokken of had een illegaal huis geopend. Op 30 juli 1904 moesten ook de laatste drie erkende bordelen krachtens een verordening van B&W de deuren sluiten. Een verordening waar de vroede vaders dezer stad maar zes artikelen voor nodig hadden⁵⁴.

54. *Gemeentebld van Leiden*, 1904 nr. 25.

Bordelen in 'De Camp' 1853-1875

Het echtpaar Van Eck in 1947 voor huize 'Pomona' in Oegstgeest (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

**EEN HETE ZOMER IN BOSKOOP:
EEN TRAUMATISCHE VERGISSING VAN DIRK VAN ECK IN 1901***

Jaak Slangen

Zoals eerder verhaald in diens biografisch portret¹, leek Dirk Antonie van Eck (1867-1948) - kort voor de eeuwwisseling in de voetsporen van zijn vader tredend - voorbestemd tot een succesvolle burgemeesterscarrière. In 1899 solliciteerde de toenmalige gemeentesecretaris van Sassenheim naar de vacante post in de gemeenten Mijsheerenland en Westmaas in de Hoekse Waard. Hoewel hij nog geen lid van de SDAP was, had hij omstreeks 1898 samen met M. Mendels en J. de Roode tevergeefs geprobeerd zo'n afdeling in Leiden op te richten². In zijn sollicitatiebrief had Van Eck al kenbaar gemaakt dat de minister een sociaal-democratische kandidaat onder ogen zou krijgen. Begin 1899 werd Van Eck bij minister H. Goeman Borgesius ontboden. Tot zijn eigen verbazing reageerde de links-liberale Goeman Borgesius zeer ruimhartig, want hij twijfelde er niet aan of de socialist Van Eck zou als burgemeester naar behoren functioneren in het kapitalistisch bestel. En hij sprak daarbij de gedenkwaardige woorden:

* Met dank aan de dames R.M. en J. van Eck voor hun kommentaar. Zij hebben mij ook het belangrijkste bronnenmateriaal ter hand gesteld.

1. Jaak Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867 - 1948). De peetvader van de Leidse sociaal-democratie* (Rotterdam 1988).
2. Mr. M. Mendels memoreerde deze poging in zijn toespraak ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de Leidse SDAP in 1939 (vgl.: 'Vurige rede van mr. Mendels', *Vooruit. Sociaal-Democratisch Dagblad*, 1 juni 1939).

Als u sociaal-democraat bent, zijt gij nog groter voorstander van orde, dan ik³.

Burgemeester

Eind maart 1899 kon de nieuwe burgemeester de eerste raadsvergadering in Mijsheerenland voorzitten. Daarmee werd Van Eck ook de eerste rode burgemeester in den lande⁴. Ruim twee jaar verbleef het pas gehuwde burgemeestersechtpaar in de Hoekse Waard, maar Nela van Eck-Koch kon de eenzaamheid op het platteland toch niet goed verdragen. In haar levensbeschrijving van Dirk schreef ze: "Geen wonder, dat toen Boskoop open kwam, 't gevoel meer onder de mensen te komen, mij vooral aantrok. Merkwaardig was dat de stijlboeren onomwonden zeiden dat 't hun speet dat we vertrekken gingen"⁵.

Op 2 augustus 1901 verhuisden de Van Ecks naar Boskoop⁶. Wat zich deed aanzien als een tweede stap in een veelbelovende loopbaan, zou voortijdig in een mislukking eindigen. Nauwelijks een week later ontving de pas benoemde burgemeester zijn vuurdoop: op zondag 11 augustus moest hij enkele aangeschoten Boskopers in toom zien te houden tegenover zijn oude anarchistische vrienden uit de geheelonthoudersbeweging.

Bronnen

Bij een reconstructie van de incidenten die zich in augustus en september 1901 in Boskoop hebben voorgedaan, is gebruik gemaakt van de volgende uiteenlopende bronnen: een persoonlijk ooggetuigenverslag van Nela van Eck, opgenomen in haar hierboven gememoreerde levensbeschrijving; een bericht van de Boskoopse correspondent van de *Goudsche Courant*⁷ en een uitvoerig verslag

3. 'Van Eck vertelt uit zijn leven', *Vooruit*, 21 november 1935.

4. Vgl. Slangen, *De peetvader*, 5 en noot 29.

5. Partic. Coll. ms. 23 pag., G.C. van Eck-Koch, 'Eenvoudige levenbeschrijving van D.A. van Eck. Door zijn vrouw opgesteld. Najaar '54', 10 e.v.

6. Brief van de Gemeente-Secretarie van Boskoop aan de schrijver, d.d. 27 maart 1980.

7. *Goudsche Courant*, 13 augustus 1901.

in *De Vrije Socialist* van een der betrokkenen⁸. Ze komen beurtelings aan het woord. Daarnaast bestaat er een samenvatting van een gesprek dat Jeltje van Eck heeft gevoerd met Berend Bunschoten, voormalig boomkweker uit Boskoop en sympatisant met de anarchistische beweging.

Een vuurdoop voor de nieuwe burgemeester

Volgens Nela van Eck werd de nieuwe burgemeester meteen al bij aankomst in Boskoop overvallen door enkele problemen die om een slagvaardig optreden vroegen. "Het is een vergissing geweest, dat gaan naar Boskoop. Onder de nuchtere Boskopers zouden we geen vrienden maken. En onder de kleine kwekers zaten veel anarchisten⁹.

Dan stuitte het Dirk tegen den borst dat de jongeren, wanneer ze zelf begonnen, dat meestal deden met gestolen goed¹⁰. En zoo moest Dirk al dadelijk, terwijl we nog aan 't verhuizen waren, naar Boskoop om zo'n zaak te onderzoeken. En al spoedig kwamen de moeilijkheden. De kleine kwekers hadden waarschijnlijk hun geestverwanten in Amsterdam opgewekt naar Boskoop te komen om een meeting te beleggen¹¹. Daar toch was een soc[ialistische] burgemeester, die velen waarschijnlijk nog van vroeger kenden uit den tijd

-
8. 'Propaganda boottocht en meeting te Boskoop, of een ontvangst met rozen en vertrek onder 't gooien met bloempotten', *De Vrije Socialist*, 14 augustus 1901.
 9. Berend Bunschoten bestreed Nela's mening als zouden zich toentertijd, althans in zijn tijd ($\pm$ 1913), veel anarchisten onder de kleine kwekers bevinden (gesprek van Jeltje van Eck met Berend Bunschoten in 1979).
 10. Volgens dezelfde zegsman was dit geen ernstig vergrijp. Hij veronderstelde dat het handelde om de ingeburgerde gewoonte dat als jongeren een begin gingen maken met een eigen kwekerij voor het oculeren weliswaar al eigen stekken bezaten, maar nog geen spruit: "Die spruiten pikten ze dan van hun baas, zoiets werd soms wel, maar meestal niet ontdekt" (Idem).
 11. Berend Bunschoten noemde als bekende Boskoopse anarchisten uit het begin van deze eeuw: de drie broers Iannes, Hendrikus en Jannes Kersbergen, Jan Groeneveld en Piet van Pol. Iets meer op de achtergrond hield zich een zekere Visser, uit Den Haag afkomstig. Visser had zowel voor Groeneveld als voor de gebroeders Kersbergen grond aangekocht.

van Domela Nieuwenhuis¹². Wettelijk was daarop niets te zeggen. De veldwachters raadden de komst sterk af, die de bedoeling had in optocht naar een meeting-terrein te gaan. Maar Dirk, met zijn sterk rechtsgevoel, wilde dit doorzetten. Hij raadpleegde ook de secretaris¹³. Maar hij kende die man nog maar zoo kort, die graag ruzie makend optrad en onbetrouwbaar was en een rel fijn vond!"

De eerste propagandabijsamenkomst

Laten we nu de correspondent van de *Goudsche Courant* aan het woord: "Zondag [vond] alhier eene vooraf aangekondigde groote openlucht meeting plaats. Drie sprekers, nl. F. Luitjes¹⁴, W. Appel¹⁵ en L.J. Samson¹⁶ zouden optreden ter bespreking van eene algemeene werkstaking. De bijeenkomst zou voorafgegaan worden door een optocht met muziek en vaandels, waarvoor de

-
12. Van Eck, aanvankelijk lid van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) van F. Domela Nieuwenhuis, had in het begin van de jaren negentig binnen die kringen landelijk naam gemaakt door zijn propagandistische activiteiten in Friesland.
 13. Gemeentesecretaris en tevens gemeente-ontvanger van Boskoop was toentertijd N.J. Schoorel.
 14. Waarschijnlijk Tjerk Luitjes (1867-1946), propagandist voor het vrije socialisme in het begin van de jaren negentig in Oost-Groningen. Hij was een van de initiatiefnemers tot de bekende motie Hoogezand-Sappemeer die de SDB afsneed van het parlementarisme. Heftige politieke controversen dwongen hem Groningen te verlaten. Na enkele omzwervingen hield hij zich in 1900 enige tijd op als timmerman in de christen-anarchistische landbouwkolonie in Blaricum. Maar ook daar hield hij het niet lang uit. In hetzelfde Blaricum opende hij met meer succes een vegetarisch restaurant met een drukbezocht naaktkamp (Jannes Houkes, 'Luitjes Tjerk', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (BWSAN)*, I, 72-75).
 15. Van hem zijn geen gegevens achterhaald.
 16. Vermoedelijk Izak Samson (1872-1928), propagandist voor het anarchisme, later sociaal-democraat. Zijn beroep van bierhandelaar verruilde hij voor dat van diamantbewerker in Amsterdam. De Diamantbewerkerbond schorste hem in 1899 als lid na tal van conflicten. Daarop bekende hij zich tot het anarchisme en ontpopte hij zich juist rond de eeuwwisseling als actief propagandist. Tijdens de Eerste Wereldoorlog deed hij als journalist - inmiddels toegetreten tot de SDAP - verslag van de oorlogshandelingen in België en Frankrijk. Na die oorlog was hij een tijd lang handelaar in alcoholvrij bier en boekhandelaar in Antwerpen (Ruud Uittenhout, 'Samson, Izak', *BWSAN*, II, 138-139).

burgemeester vergunning verleend had. De optocht zou den volgenden weg nemen: door Laag-Boskoop, langs den Zijdeweg en Reyerskoop naar het terrein van P. van der Pol en J. Groeneveld, waar de meeting zou plaats hebben¹⁷. Na afloop zou men in optocht door de Biezen gaan naar de boot om naar Amsterdam te vertrekken.

Precies te twaalf uur arriveerde de stoomboot Ceres van Amsterdam, volgepropt met socialisten en in en bij het Leege Slop had de opstelling van den stoet plaats. Toen nam de optocht een aanvang. Reeds te tien uur zag men uit andere gemeenten veel volk in het dorp komen, dat gedurig toenam."

Goedgeluimde anarchisten verwelkomd met rode rozen

Welke verwachtingen koesterden de anarchisten zelf van hun propaganda-actie in Boskoop? Met een gehuurde stoomboot kwamen ze in opperbeste stemming afzakken, alsof het ging om een een feestelijk dagje uit naar Boskoop.

"Hoog stond de zon aan de ietwat bewolkte hemel. Het zou dien dag, dat voelden we allen wel, warm worden. Het mooie weer, de mooie groote Salonboot en vóóral de vele vrienden gezichten, dat alles deed ons prettig aan, en stelden een waren dag van propaganda in zicht. [...]

We gingen dan met ongeveer 250 passagiers en onder het spelen en zingen van het Vrijheidslied en socialistenmarsch van de Sarphatikade. Een andere boot, ook socialisten van de zangvereniging 'De Stem des Volks' gingen van dezelfde plaats naar Utrecht.

De prettigste stemming heerschte onder ons. Ieder beijverde zich om 't elkaar zoo gezellig mogelijk te maken. Niemand dacht echter wat ons in Boskoop te wachten stond.

Een kwartier vóór Boskoop kwamen eenige Boskoopsche vrienden op de boot en brachten elk onzer een prachtige bloeiende roos. Zoo uitgedoscht kwamen we in Boskoop, waar we de fietsrijders, die van Amsterdam en elders kwamen benevens andere vrienden uit Leiden, Rotterdam, Den Haag en Dordt begroetten.

17. Deze locatie werd bevestigd door Berend Bunschoten.

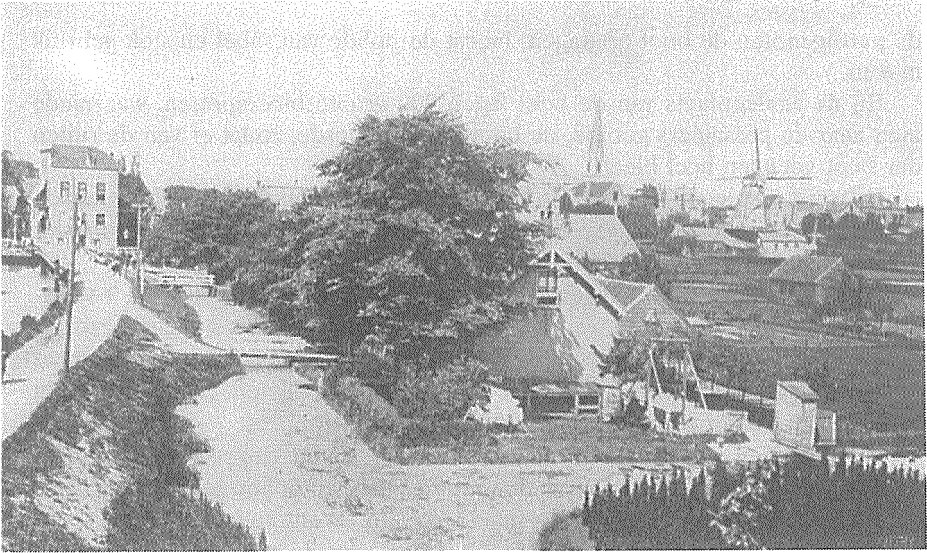

Boskoop omstreeks 1900

In optocht ging 't naar het meetingterrein, voorafgegaan door den burgemeester Mr. van Eck afgewisseld door zang en muziek. De tocht duurde wat lang, maar dat hinderde ons niet, overtuigd als we waren, daarmede de propaganda te dienen.

De meeting slaagde ook naar wensch, hoewel velen ontstemd waren over vele Amsterdammers - meest jongelieden - die tusschen het spreken zaten te gichelen en voor de luisteraars hinderlijk waren. Het zou voor deze[n] wel noodig zijn, wat meer ernst aan den dag te leggen, want dat laat bij velen wat te wenschen over.

Achtereenvolgens spraken Samson, Luitjes en Appel, welke op hun wijze de idee [der] algemeene werkstaking bespraken. Zij toonden voor de goed opgekomen Boskoopse arbeiders aan, dat 't noodig is zich te ontwikkelen, opdat zij weten wat hun als menschen toekomt, om dan met ons te strijden voor een betere toekomst.

(Foto Kruiswijk Boskoop B.V.).

De idee nu niet meer te willen arbeiden voor anderen, maar zelf de vruchten te genieten van den arbeid, moet postvatten en rijpen, opdat het 'tot hiertoe en niet verder' zal worden gehoord. Het vrouwenkoor 'Apollo' deed zich als altijd goed hooren. We schatten de opkomst op 800 bezoekers. Zoo aanvaardden we de terugtocht."

De anticlimax: bloempotten in plaats van rozen

Was tot nu toe bijna alles vlekkeloos verlopen, het afscheid ging met de nodige strubbelingen gepaard. De correspondent van de *Goudsche Courant* vervolgt: "Had de stoet gedurende de optocht reeds met eenige tegendemonstratiën te doen, bij den terugtocht, die te half vijf begon, zou het anders worden: vaandels werden afgenomen, stuk gebroken en in het water gegooid, de stoet werd steeds gevolgd door eene groote menigte die het 'Weg met de Socialen' zong, en toen

de partijgenoten de boot opgingen, moest de politie van sabel en stok gebruik maken.

Bij de aanlegplaats van de boot lagen 300 groote bloempotten, waarmede men naar de passagiers gooide, de boot bombardeerde, zodat er van de ruiten der boot geeneen heel bleef.

Er werd menigeen door de potscherven gekwetst. Nadat het gelukt was de touwen der boot los te krijgen en deze weg kon stoomen, werden er nog meer potten gegooid."

Minder afstandelijk is de schrijver in *De Vrije Socialist*: "Aanstonds na 't verlaten der meeting bemerkten we, dat er iets broeide, want een stelletje bezopen lieden begonnen ons te bemoeilijken. Een van dezen greep een vlag en smeede ze in het water. Natuurlijk dat we dat maar zoo niet toelieten, en hij moest zijn heldendaad bekoopen met eenige welverdiende opstoppers.

Daar eenigen onzer inzagen, dat 't geheel niet zonder kloppen zou afloopen, lieten zij aan den naast hun loopende burgemeester en politie blijken, dat ze nu moesten zorgen aan de boot te zijn. Dat hielp. Want toen wij bij de boot kwamen, was 't een leven van belang. We zagen eerst de politie zich van eenige stokken meester maken. 't Waren een stelletje smoordronken lieden, die gelijk wilde beesten om zich heen sloegen.

Het was voor ons een toer, om ons er door te slaan, en de vrouwen en kinderen te beschermen. De burgemeester stond letterlijk versteld, en kon nu weer voor de zooveelste maal den zedelijken invloed van den alcohol aanschouwen.

Met alles begonnen ze te gooien, stokken, steenen, ja wat niet! Wat moesten we doen[?]. 't Was vijf uur, om half zes zou de boot vertrekken, en we verwachtten nog velen. Het kon dus niet anders dan ons zoo best mogelijk [te] verdedigen, te meer daar er met groote dikke bloempotten naar ons werd gegooid. De prachtige spiegelruit van de 'Ceres' vlogen in gruis; en de aanwezige vrouwen en kinderen bergden zich op de plaats waar men zich het minste thuis gevoelt. Van onze zijde grepen we naar flesschen, glazen, alles wat ons voor de hand kwam. 't Was een paniek van belang. Velen vielen in onmacht, anderen liepen handenwringend, beducht om 't lot van anderen. Eenige marchaussees richtten nu hun aanvallen, in plaats ons tegen de van woede bekschuimende hyena's te verdedigen, op ons. Voor de boot is een café vanwaar ze met

de bloempotten gooiden. Onze tegenweer was daarop ook gericht, zoodat ook daar de boel wel te lijden zal hebben gehad.

Toen de kapitein der boot in zag, dat hij de boot door de aanvallen en de daardoor ontstane verdediging te veel schade zou lijden, gaf hij orders te vertrekken onder protest van ons, die dachten dat er nog veel van de onzen achterbleven, wat ons later bleek met twee 't geval te zijn. Deze[n] zullen echter wel door de Boskoopsche medestrijders aan een goede bestemming geholpen zijn.

't Slot was nog het treurigst. Toen de boot zich in beweging zette, werden we steeds met projectielen bedreigd, waardoor we weer genoodzaakt waren ons in staat van verdediging te stellen. Twee marechaussées trokken daarop hun revolver en dreigden een ieder, zonder dat zij pogingen aanwendden, om de dronken menigte tegen te houden. Weet daar de burgemeester iets van? Zoo ja, dan verwachtten we dat hij èn tegen de onruststokers, die naar ons werd verzekert [sic] thuis hooren in Alfen en Hazerswoude, èn tegen de zoo optredende marechaussées zal optreden zooals 't behoort. Want hij kan weten dat wij geen aanleiding gaven om zoo tegen ons op te treden. Het was alweer de alkohol, die de mensch als beesten veranderd [sic] en zoo tegen ons deed optreden.

Naar we van eenigen op de boot vernamen, hoorden zij in een café dat 't een kloppartij zou worden. Zeker kan ons vermoeden dan ook zijn, als we zeggen dat een stelletje ellendigen door alkohol zijn omgekocht, om ons te onthalen. Nu dat 't hun niet gelukt is, den burgemeester te bewegen het toestaan van den optocht in te trekken, nu werd zoo beproefd hun antipathie jegens ons te luchten. En wic leenen zich daar in den regel toe? De domme, gedemoraliseerde massa, die zich voor borrels (alkohol) - hoort ge wel, jenever, bier, konjak en port drinkende socialisten! - laten omkopen. Het is de alkohol, die elke denkkraft, alle menschelijke handeling teniet doet. Dat men daaruit leere zelf elken vorm van alkohol verre van zich te houden, en anderen aan te sporen, 't zelfde te doen.

We zijn blijde, dat het nog betrekkelijk goed is afgelopen. We hebben niet te klagen over kwetsuren van beteekenis, een paar hoeden zijn zoek en 't buffet heeft een anderen vorm gekregen, waardoor 't meeste voor verder gebruik buiten dienst werd gesteld.

Langzamerhand week de zenuwachtigheid en zoo kwam er weer wat levendigheid en vroolijkheid terug. Alles tesaam genomen, niettegenstaande velen een bang uur hebben doorstaan, zijn allen tevreden over den boottocht en meeting. En zeker is 't, dat deze boottocht nog lang zal voortleven, zoowel in de hoofden van de Boskoopsche kameraden, als van ons. Dat het een goede uitwerking moge hebben!"

'Daantje van Eck' te licht bevonden

Aan het slot van zijn artikel kan de schrijver in *De Vrije Socialist* het niet nalaten Van Eck verantwoordelijk te stellen voor de gang van zaken. En hij confronteert hem ondubbelzinnig met de kloof tussen diens ethische en geweldloze principes en de praktijk van ordehandhaving door een burgerlijk gezagsdrager: "We willen er nog even op wijzen, dat de burgemeester, Mr. van Eck, jaren secretaris was van de Nederlandsche Vereen[iging] tot afschaffing van sterken drank¹⁸ en nog strijd[t] tegen de drinkgewoonte. Maar is dat genoeg?

Heeft hij nu niet geleerd dat alcohol en kapitalisme samengaan; en dat hij als burgemeester, dus als handhaver der kapitalistische orde (?) de geheelonthouding een klap in 't gezicht geeft? Deze burgemeester, Daantje van Eck, is bekend met de Friesche Volkspartij. Het zou dus dubbel schande [zijn] dat hij de zaak erbij liet [zitten]. Maar het waren anarchisten!!"

De nieuwe burgemeester wordt gewaarschuwd. Zijn oude vrienden kondigen alvast een tweede manifestatie in Boskoop aan. "Op 1 September zal een protestmeeting worden gehouden tegen deze ongemanierde handelingen. Degenen die uit Amsterdam mee willen gaan, worden Donderdagavond opgeroepen bij J. Sterringa¹⁹, Kerkstraat 360, teneinde een nieuwe boottocht te

18. Van 1896 tot 1913 bekleedde Van Eck verscheidene bestuursfunties in het Hoofdbestuur van de 'Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank' (vgl. Slangen, *Dirk Antonie van Eck*, 5 en noot 25).

19. Jan Sterringa (1870-1951), redacteur-uitgever van *An-Archie*, geboren in Zuidoost-Friesland, vestigde zich in 1890 in Amsterdam. Als letterzetter kon hij maar moeilijk een baan vinden. Eind vorige eeuw werd hij uitgever en boekhandelaar met voornamelijk anarchistische geschriften in zijn fonds. In 1900 verhuisde hij naar Kerkstraat 360, waar hij naast zijn boekhandel ook

regelen. Er moet nu vlug en krachtig gewerkt worden, opdat de agitatie die nu bestaat, propagandistisch werkt."

Buiten het gezichtsveld van de 'bootvluchteling' vallen de gebeurtenissen die zich afspeelden binnen het dorp. De verslaggever van de *Goudsche Courant* tekent op: "De burgemeester, die met de politie tegenwoordig was, werd nu door een groote menigte volk onder het zingen van 'Oranje boven' door de Biezen en de Voorkade naar het dorp teruggevoerd, waar hij in het Gemeentehuis een toevlucht nam.

Een groote massa volk bleef daar in den omtrek, en toen de burgemeester eindelijk het gemeentehuis verliet, werd hij door de volksmenigte naar huis gebracht. Voor zijne woning hielden vier agenten de wacht. Nu de vreemdelingen vertrokken zijn, zal alles verder rustig blijven."

Uitvoeriger is het beeld dat Nela van Eck schetst van wat zich aanvankelijk buiten op straat en later binnens de ambtswoning afspeelde: "Als hoofd van de politie ging Dirk voorop en op 't terrein begon 't al. Door vroegere medeleden van de Kiesrecht Bond werd hij vriendelijk begroet en dat vermeerderde de ontstemming.

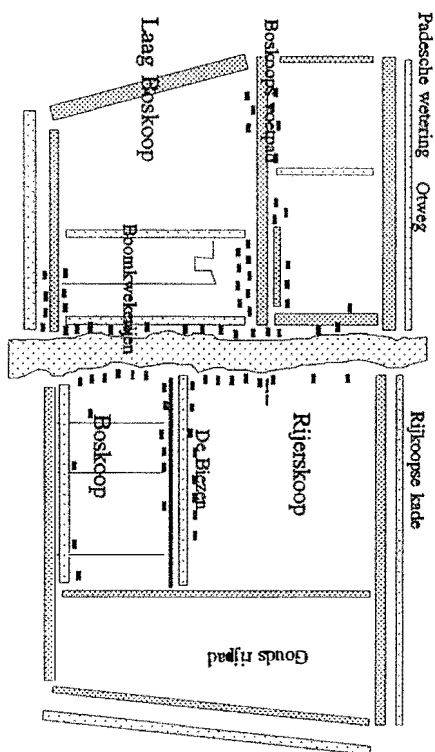
Hij voelde zich 's middags weer verplicht hen naar de boot op A'dam terug te brengen. Maar nu liep de gal over, en keerde de woede zich tegen hem. Kwekers hadden jongeren dronken gevoerd en die hoonden hem. Gelukkig liepen de veldwachters vooraan, en marcheerden ze in snel tempo naar de boot om de meeting gangers weg te brengen. Ongelukkig lagen langs de wal pannen opgestapeld. Nauwelijks aan boord, of 'n hagelbui van pannen volgde en vernielden al de ruiten.

Onze tuin grensde ook aan de Gouwe en zoo konden een logée[,] Hos uit Leiden²⁰ en ik die geschiedenis uit de verte gadeslaan. De boot helde angstwekkend over, 't was een gescheld van over en weer. Met de revolver in de hand deed de politie een eind uitgeleide.

Een vrouwtje wilde Dirk binnenhalen[,] maar dat wou hij niet. Doodsbleek liep hij in 't midden voor aan de stoet, omringd door de politie. Deze wou Dirk

een geheelonthouderscafé vestigde. Zijn café werd de stamkroeg van de 'Socialistische Jongeliedenbond'. Mogelijk is hij de schrijver van dit verslag in de *Vrije Socialist* (Jannes Houkes/Johanna M. Welcker, 'Sterringa, Jan', *BWSAN*, IV, 197-198).

20. Van Hos zijn verder geen gegevens bekend.

afzetten in 't Raadhuis. Maar jawel, de menigte bleef joelen. Toen kwam hij [naar] huis toe. De jalouziën had ik gauw neergelaten en [ik] ging naar de voordeur, die ik voor Dirk opende. De politie sommeerde met de gebruikelijke woorden: in naam v.d. wet gaat uiteen of geweld zal worden gebruikt en toen verspreid[d]e men zich.

's Middags kwam mijn neef, Jan Blauw opgehitst door zijn collega's kwekers vreeselijk bij ons opscheppen, waartoe Dirk 't zwijgen deed. 's Avonds kwam hij met z'n vrouw, die 'n goede vriendin van me was, zoete broodjes bakken. Heel stil was ie geworden, zeker onder de indruk van ernstige woorden met Marie. De hele dag had hij verder niets meer gegeten in z'n woede. Hij deed zich nu te goed aan een stapel boterhammen. Ook bood hij ons z'n bootje aan om naar hem toe te komen of te vluchten! Onze tuinen grensden vrijwel aan elkaar aan de Gouwe."

Een tweede protestbijeenkomst

"Och hemel, wat regende het een proces verbalen en voelde Dirk zich verplicht de politie persoonlijke giften te schenken voor hun steun. En nu eisten de anarchisten opnieuw een meeting. Daarvan kwam gelukkig niets terecht. Dirk had voor veel veldwachters gezorgd. Daniel²¹ zou uit Leiden komen, als ook Willem uit Nieuwveen²². Al vroeg in de morgen regende het bakstenen, gelukkig in fig[.] zin! Nu geen pannen gelukkig! En dan de hoge gestalte van Willem, aangekomen in zijn wagent[j]c, deed de mening postvatten dat er een regerings-ambtenaar bij ons was aangekomen."

Op 15 september werd die nieuwe boottocht gehouden. Maar de stromende regen verhinderde een grote opkomst. Er kwamen maar weinig mensen opdagen. Volgens *De Vrije Socialist* slechts 60 à 70 personen. In Boskoop werden de bezoekers toegesproken door Kloosterman²³ en Samson. Ze moesten hun redevoeringen kort houden vanwege de regen. Bij de terugkomst in Amsterdam

21. Daniël Johannes van Eck (1869-1956), de jongere broer van Dirk, die toentertijd als groentekweker en fruitteler achter 'Pomona' in Oegstgeest woonde.

22. De arts Willem Koch, broer van Nela.

23. Van Kloosterman zijn geen gegevens bekend.

was de politie aanwezig, "die 't zeker speet dat we heelhuids aankwamen. Op de ruwste wijze werd tegen ons opgetreden. Sla er maar op in, was 't bevel. Eén werd gearresteerd. Een verslag dat eindigt zonder 't laatste, wordt zoo langzamerhand 'n curiositeit!"²⁴

Wantrouwen en haat

Na het vertrek van de vreemdelingen werd het inderdaad weer rustig in het kwekersdorp, maar de verstandhouding tussen de nieuwe burgemeester en een groot deel van zijn burgers was ten enen male grondig verziekt. "Het is een vergissing geweest, dat gaan naar Boskoop", schreef Nela van Eck hierboven. En zij vervolgde: "Maar de haat bleef langdurig nagloeien, ook uit de verte nagejouwd, toen verdien [nadien] we zonder orange op Koninginnedag verscheenen.

En toen we bij de opening van de nieuwe school de nationale vlag uitstaken, na-veel gepeins, gaf dat weer ergernis aan de enkele geestverwanten. De vlag was ook uitgestoken bij 't bezoek van de Com[missaris] der Koningin Patijn, in Mijnsheerenland bij een bezoek.

We hadden maar weinig contact met de Boskopers, 'n nuchter volk van geldverdienen en uitgaan²⁵. Dirk ging veel aan hoofdpijn lijden en we besloten Boskoop te verlaten. Behalve de secretaris, nam *niemand* notitie van ons vertrek. Onze aankomst was ook al zoo koel. [...] Neen, we hadden in Boskoop niets bereikt."

Tot eind 1902 bleef Dirk nog aan als burgemeester. In mei 1903 namen de Van Ecks hun intrek op 'Pomona', toen nog op het grondgebied van Oegstgeest gelegen. Boskoop was een traumatische ervaring in hun leven.

24. *De Vrije Socialist*, 19 september 1901.

25. Een opmerking die Bunschoten volledig kon beamen.

LEIDSE SLAGERS IN DE JAREN 1940 - 1945

EEN ONDERZOEK NAAR DE MIDDENSTAND

Ad Görts

Leidse slagers die in het jaar 1940 als slagerspatroons hun beroep uitoefenden zijn voorwerp van onderzoek in deze bijdrage. Slagers vormen weliswaar slechts een groep binnen de middenstand, maar worden wel beschouwd als representatief voor de gehele categorie¹. De uitkomst van dit onderzoek is daarom ook van toepassing op de middenstand in zijn geheel, afgezien van het specifiek kenmerkende van de beroepsgroep van de slagers. Met het begrip 'middenstand' wordt hier de socio-professionele groepering van kleinhandelaars en ambachtslieden bedoeld. Er wordt van uitgegaan dat slagers werken met eigen kapitaal, zelf betrokken zijn in het eigenlijke arbeidsproces, en werken onder eigen verantwoordelijkheid².

De maatschappelijke lagen en klassen in de hier onderzochte periode van de jaren dertig en veertig zijn anders dan de huidige. Tegenwoordig spreekt men wel van 'nieuwe middengroepen', waarmee de loonafhankelijke, maar beter geschoolde groep mensen wordt bedoeld die in toenemende mate een stempel drukt op de huidige maatschappij. Het zijn de 'witte boorden'-employés. In de jaren dertig en veertig speelde deze nieuwe groep nog geen grote rol en was de groep die nu de 'oude middenstand' wordt genoemd, waaronder ook de slagers zich bevinden, van groter maatschappelijk gewicht dan heden ten dage. Slagers verkeerden nog in een monopoliepositie voor wat betreft de verkoop van vlees en vleeswaren.

-
1. E.J. Tobi en A.W. Luyckx, *Herkomst en toekomst van de middenstander. Een studie over de beroepsmobiliteit in de middenstand* (Amsterdam 1950), 133-134.
 2. W. Dumon, *De middenstand als sociologische categorie. Een explorerend onderzoek naar het middenstandsbegep* (Leuven 1963), 96.

'Vleeschouwerij' Zwetsloot in de Groenesteeg (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

De slager neemt als kleine zelfstandige een tussenpositie in: hij is een 'gemengd type', met kenmerken van de arbeidersklasse - als debiteur en koper - en van de kapitalistenklasse - als werkgever en verkoper³. Centraal staat de vraag of het standsbewustzijn van de slager is versterkt in de oorlogsjaren. Arbeiders bleven afhankelijk van het aanbod van werk en liepen bij ontslag of werkloosheid het gevaar in Duitsland te worden tewerkgesteld. Slagers daarentegen hebben wegens hun onmisbaarheid in de voedseldistributie een gevoel van onafhankelijkheid en zekerheid gekregen. Zij vormden een belangrijke schakel bij de verdeling van voedsel in oorlogstijd. In tijden waarin de voedselvoorziening problematisch is, komt hun positie het duidelijkst naar voren. Aan de hand van interviews met slagers die in 1940 werkzaam zijn geweest⁴ en wat aanvullend onderzoek⁵, zal geprobeerd worden meer zicht te krijgen op de positie van de Leidse slagers in de oorlogsjaren.

Leidse slagers. De winkels

In de jaren dertig⁶ waren de slagers gevestigd in of vlakbij de winkelstraten van

-
3. J.H. Pompe, *De kleine middenstand in Nederland. Een vergelijkende studie tussen de oude en de nieuwe middenstand* (dissertatie Groningen 1980), 17.
 4. De heren C.G.J. Alkemade, Haarlemmerstraat 299b (interview: 29 oktober 1985); T. van Boeemen, Janvossensteeg 47 (interview: 27 maart 1986); A. van Leeuwen, Noordeinde 37 (interview: 3 februari 1986); P. en J.D. Mulder, Magdalena Moonsstraat 15 (interview: 17 juni 1985); de heer en mevrouw J. de Roode, Kraaijerstraat 13 (interview: 7 maart 1986). Hierbij worden genoemde personen bedankt voor hun bereidwillige medewerking.
 5. Zie voor Leiden in de bezettingstijd: G.L. Driessen, 'Leiden in oorlogstijd', *Leids Jaarboekje* 39 (1946); J.M. van Stralen, 'Het verzet in Leiden gedurende den bezettingstijd. Het Leidsche verzet gezien tegen de achtergrond van strijdend Nederland', *Ibidem*; H. van Hooidonk, *Leiden in bewogen jaren. Het Leidse stadsbeeld tussen 1930 en 1945* (Leiden 1985); M. Schwegman & I. Schöffers (ed.) *Ook in Leiden... Over verzetswerk in en om de stad 1940-1945* (Leiden 1985); E. Storck, *Lex Bernard*. Niet gepubliceerd onderzoeksverslag van het werkcollege Vaderlandse Geschiedenis o.l.v. M. Schwegman en I. Schöffers, 'Het verzet in Leiden tijdens de Duitse bezetting' (Leiden 1982). Naast gepubliceerde bronnen is gebruik gemaakt van het Archief van het Openbaar Slachthuizen het Secretarie-archief, bewaard in het Gemeentearchief Leiden (GAL). Geraadpleegd is ook het Handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland te Leiden. De interviews, evenals het doctoraal-werkstuk geschiedenis

Leiden. Vooral de Haarlemmerstraat was erg in trek. Ook de Janvossensteeg is in deze tijd nog vol winkels, waaronder slagerijen. "In die tijd was de Janvossensteeg vreselijk druk. Zaterdagsavonds kon je over de hoofden lopen", aldus Van Boheemen die er zelf is gevestigd. De Hogewoerd en de Kraaierstraat, evenals de Doezastraat en de Herenstraat, waren typische winkelstraten waar ook een aantal slaggers hun beroep uitoefende.

De klanten van de slaggers woonden verspreid over de stad, maar toch waren er verschillen tussen de ene buurt en de andere. Slager De Roode meent dat er verschil was tussen zijn zaak aan de Kraaierstraat, waar de klanten mede uit de vooraanstaande bewoners van het Plantsoen en de Professorenwijk bestonden en de zaak van zijn vader in de Sieboldtstraat, in de arbeiderswijk De Kooi. De eerste zaak had de 'elite' als klant terwijl de tweede meer een volkszaak was.

Eén slager is uitgesproken in zijn mening dat er verschillen zijn tussen de buurten van Leiden, de soort klanten die men heeft en zelfs de soort slagerij die men exploiteert. Van Boheemen is paardenslager en wijst erop dat de paardenslaggers allemaal in stegen zijn gevestigd: de Janvossensteeg, de Groenesteeg, de Sint Jorissteeg. De klanten voor deze winkels komen voornamelijk uit deze stegen. "Paardevlees was eigenlijk voor de arme gezinnen", zo meent hij. Omdat de klanten maar zo gewoon zijn, wordt de slager die hun het vlees verkoopt met hen geïdentificeerd: ook hij is maar gewoon. Hij voelt zich door de runderslaggers achtergesteld: "Je was bij de runderslaggers die hele gewone paardenslager. Je stond in zekere zin wel vier klassen achter".

Geografische mobiliteit en sociale afkomst

Van de 83 onderzochte slaggers⁶ is bijna 55 % in Leiden geboren. Van de nieuwkomers blijkt circa 90 % afkomstig te zijn uit Noord- en Zuid-Holland;

waarop deze bijdrage is gebaseerd (A.M. Görts, *Leidse slaggers in de jaren 1940-1945. Een onderzoek naar de middenstand* (Leiden 1986)), berusten in het Gemeentearchief.

6. In juni 1940 waren er 93 slaggers ingeschreven in het handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland te Leiden (zie bijlage I). Helaas zijn de dossiers van tien slaggers onvindbaar.

met name Rijnland leverde een aanzienlijk aantal. Dit bevestigt de centrale positie die Leiden in de regio innam. Leiden lokte als grootste stad in de regio en als relatief grote stad in Holland veel middenstanders aan. Door een tamelijk grote geografische mobiliteit in de jaren twintig en dertig is het bestand van slagers in Leiden van vers bloed voorzien. Veel van het platteland afkomstige nieuwkomers hadden reeds affiniteit met het slagersbedrijf.

Een meerderheid van de slagers kwam uit een slagersfamilie. Voor slagerszoons was er nauwelijks een beroepskeuze: zij werden ook slager. "Ik kom uit een slagersgeslacht. Ik heb nooit iets anders gehoord dan 'Pietje wordt slager'. Was ik bij mijn grootouders, dan was het precies hetzelfde. Zij hadden ook een slagerij, in Alphen. Je hoorde nooit anders, dus werd je slager"⁷.

De nieuwkomers in de jaren dertig hadden aanvankelijk moeite zich te handhaven. Slechts met de grootste zuinigheid en met hard werken wisten ze langzaam maar zeker vooruit te komen. De heer Alkemade wist zich op een gunstige plaats te vestigen en zo klanten te trekken. Op de Haarlemmerstraat, waar veel slagers hun bedrijf uitoefenden, opende hij tegenover de katholieke Mon Père-kerk een winkel. Na afloop van de mis probeerde hij aandacht te trekken met een in het oog springende opmaak van de etalage en door stunt-aanbiedingen. "Met vijf centen was je al blij. Ik heb varkenspoten verkocht voor een dubbeltje. Zùlke grote poten. Die kosten nu f 1,25. Ik liet ze komen uit Oss, van de grote fabrieken. Dan kreeg ik tien manden van die varkenspootjes. Die gooide je achter in het fornuis: schoonmaken en koken maar. En de mensen stonden in de rij. 's Middags hete poten, die kostten vier, vijf centen per stuk"⁸.

Een nieuwkomer als de heer Alkemade werd door de gevestigde slagers gewaardeerd omdat hij succesvol was en zich een actieve organisator binnen de slagerswereld betoonde. Iemand die van lagere afkomst was en arm, maar zich door hard en kundig werken een nieuwe positie had verworven, kon rekenen op respect. De heer Van Leeuwen, sprekend over de nieuwkomer Alkemade: "Dat is een jongen die het van de straatstenen heeft opgebouwd".

7. Interview met de heer Mulder.

8. Interview met de heer Alkemade.

In de jaren twintig en dertig werden de 'vleeshouwers' (de runderslagers) door de slagers zelf als voornamer beschouwd dan de zogenaamde 'spekslagers' (de varkensslagers). "Bijvoorbeeld op kerk-gebied. Vleeshouwers werden allen collectant. Mijn vader was toch erg katholiek, maar ze hebben hem altijd gepasseerd omdat hij een spekslager was. Die vleeshouwers waren een beetje meer heren. Niet dat ze altijd rijker waren, maar ze deden zich rijker voor"⁹. Ook wijzen de slagers op een ander verschil tussen de slagerijen, namelijk het wel of niet voeren van een oude naam, het 'gesettled' zijn van een zaak. "Er waren slagers die hadden een echte oude naam. De firma Dieben bijvoorbeeld, dat waren uitgesproken vleeshouwers. De Zandvoorten waren vroeger ook uitgesproken vleeshouwers. En nog een paar", aldus Alkemade.

De al langer gevestigde slagers hebben de concurrentie in de jaren dertig iets gemakkelijker doorstaan dan de nieuwkomers en waren soms zelfs tamelijk welgesteld. De heer Van Leeuwen, die de slagerij van zijn vader aan het Noordeinde had overgenomen, bezat bijvoorbeeld een auto en een 'kast' van een huis. Hij kon het zich ook veroorloven om koeien te laten slachten. De heer Mulder jr. vertelt van zijn vader: "De man heeft altijd een goede zaak gehad, dus hij had wel een beetje kapitaal. Toentertijd, als je er een boot op na hield, had je het niet slecht. Ik heb altijd mijn zeilboot gehad, mijn zusters hadden een bootje..."

Jaar van vestiging

De slagers blijken zich in meerderheid in de jaren dertig te hebben gevestigd. Dit is opmerkelijk, want de geïnterviewde slagers spreken zeer duidelijke taal over de situatie in deze jaren. Er was sprake van een moordende concurrentie. "Ze slachtten elkaar gewoon af", aldus De Roode, "er was geen snee brood te verdienen". Het inkomen van de Leidse bevolking was in deze tijd laag en vooral de zich nieuw vestigende slagers moesten knokken om niet ten onder te gaan in de strijd om de klanten.

9. Interview met de heer Van Leeuwen.

De reden dat slagers het, ondanks de concurrentie, toch waagden zich te vestigen, had te maken met hun leeftijd. Bijna tweederde van alle slagers begon een slagerswinkel op een leeftijd tussen de 21 en 30 jaar. Als men nog jong is, het vak onder de knie heeft, getrouwd is misschien, wil men een eigen zaak beginnen. Ook de nieuwkomers van buiten Leiden die geen vader hadden om hen in de beginperiode financieel te steunen, wilden een eigen zaak beginnen toen ze nog jong waren.

Vóór 1937, het jaar waarin de Vestigingswet op het Kleinbedrijf in werking trad, was het vrij eenvoudig om zich als slager te vestigen. De paardenslager Van Boheemen had helemaal geen geld toen hij met zijn zaak een aanvang maakte. Hij pofte zelfs om zijn eerste paard te kunnen kopen en slachten!

De bezetting. Een gewijzigde samenstelling van het voedselpakket

Voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog heeft de Nederlandse overheid maatregelen genomen om de voedselvoorziening bij een eventuele oorlog optimaal te houden. De overheid is er gezien de bittere ervaringen van de Eerste Wereldoorlog niet ten onrechte van uitgegaan, dat in een dergelijke omstandigheid een blokkade van de scheepvaartroutes zou plaatsvinden en Nederland daardoor van bevoorrading over zee zou zijn uitgesloten. Het beleid is gericht geweest op het samenstellen van een volwaardig voedselpakket, en wel uit de landbouw- en veeteeltproductie van eigen bodem. Maatregelen die in dit kader zijn genomen behelsden onder andere het financieel stimuleren van boeren om oliehoudende zaden te telen en om grasland te 'scheuren', dat wil zeggen extra graan en aardappelen voor menselijke consumptie te verbouwen ten koste van de Nederlandse veestapel. De Nederlandse bevolking werd op deze wijze gedwongen minder vlees te eten. Er was nu eenmaal minder slachtvee in de oorlogsjaren; men was gedwongen meer zogenaamde 'originele calorieën' (plantaardige eiwitten en vetten etc.) te consumeren.

In 1940 en 1941 zijn, ter uitvoering van dit beleid, grote delen van de bestaande veestapel geslacht en is er een vleesrantsoenering tot stand gebracht van 500 gram per persoon per week. De Duitse instanties wensten namelijk dat

"Een vertrouwd straatbeeld in de bezettingstijd; in de rij voor de winkel (hier een sigarenwinkel op de Nieuwe Rijn)" (Gemeentearchief Leiden, Prentenverzameling, nr. 38161¹).

de Nederlandse bevolking hetzelfde, lage, rantsoen kreeg als de Duitse¹⁰. Aanvankelijk leidden deze slachtingen, ook de clandestiene, tot een overvloed van vlees voor de slagers en de consumenten. Later werd het rantsoen verkleind, omdat de veestapel inmiddels sterk was uitgedund. De Nederlandse slagers hebben dus in de loop van de bezettingsjaren steeds minder vlees kunnen verkopen. Het is niet al te gewaagd te stellen dat zij de dupe geworden zijn van het voedselbeleid van de Nederlandse autoriteiten.

10. Zie hiervoor S.L. Louwes, 'De voedselvoorziening', in: *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd*. Deel 2 (Arnhem z.j.), 617.

De beschikbaarheid van vlees. Slachtingen en vleesinvoer in Leiden

Leiden beschikt over een veemarkt waar elke week vee (slacht)vee wordt aangevoerd. Tevens is in Leiden een Openbaar Slachthuis gevestigd waar het vee ter slachting kan worden aangeboden. De Leidse slagers uit de oorlogsjaren hebben voornamelijk met dit slachthuis te doen gehad.

Uit de bezettingsjaren zijn gegevens beschikbaar over het aantal slachtingen en de hoeveelheid ingevoerd vlees dat voor de aanwezige vleesfabrieken, zoals Tieleman & Dros, Wouterlood en Verhoef, de Nederlandsche Veehouderij Centrale en de slagers was bestemd¹¹. Deze cijfers geven een goede indruk van de tendens van afnemende aanvoer en van de extra slachtingen in 1940.

In 1942 was de belangstelling voor voorwaardelijk goedgekeurd vlees, dat waarschijnlijk uit noodslachtingen afkomstig was, van de kant van de slagers zo groot dat het slachthuis volgnummers moes uitreiken. Dit vlees was van mindere kwaliteit en mocht zonder bon verhandeld worden. Noodslachtingen komen in alle jaren voor en een boer kon veilig een noodslachting voorwenden. "Dat kan, want een pasgeboren kalf kan een flauwte krijgen, door onbekende oorzaak, en dan gaat het dood. Als zo'n kalf eenmaal dood is mag het niet meer geconsumeerd worden. Dan reed zo'n boer dat kalf gauw naar het slachthuis; daar werd-ie geschoten en zijn nek afgesneden tot het bloed eruit kwam. Dan was-ie voor consumptie nog goed"¹².

Hoe boeren, handelaren of slagers het ook wendden of keerden, vanaf 1943 liep het aanbod van vlees zienderogen terug, totdat er in 1945 vrijwel geen vlees meer beschikbaar was. De slagers hadden toen zo weinig werk dat hun kinderen zelfs in de winkel konden spelen, aldus de zoon van slager Filippo¹³.

11. Zie de grafiek en de bijlagen II en III. Volgens G.M.T. Trienekens, die een grootschalig onderzoek heeft verricht naar de voedselvoorziening in oorlogstijd zijn de cijfers niet geheel betrouwbaar. Zie G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht 1985).

12. Interview met de heer J.D. Mulder.

13. Gesprek met de heer G.F. Filippo, Janvossensteeg 55, op 12 maart 1986.

Aantal slachtingen in het Openbaar Slachthuis te Leiden.

Het distributiestelsel

In de jaren van de bezetting werd al het vee en vlees, dat slagers voordien gewoon waren zelf te kopen, in het kader van de vleesdistributie aangekocht en beheerd door de Nederlandsche Veehouderij Centrale (NVC), in 1942 vervangen door het Bedrijfschap voor Vee en Vlees. Na aankoop van het slachtvee door de NVC werd het voor Leiden bestemde deel in het slachthuis verwerkt en werd het de slagers ter beschikking gesteld. Zij konden het vlees niet rechtstreeks mee naar huis nemen, maar kregen een hoeveelheid toegewezen door de Plaatselijke Toewijzings Commissie (PTC), een officiële instantie die ressorteerde onder de NVC.

Niet alle slagers ontvingen dezelfde hoeveelheid vlees. De omzet van vlees en vleeswaren in een voorafgaande periode bepaalde hoeveel rund-, kalfs- of varkensvlees zij kregen toegewezen. Het waren zelf ook slagers die het vlees

daadwerkelijk afsneden en verdeelden in porties voor alle 93 in Leiden werkzame slagers. Omwille van de distributie van het beschikbare vlees was Leiden organisatorisch verdeeld in drie zogenaamde 'blokken', elk van ongeveer dertig slagers. Aan het hoofd van een dergelijk blok stond een slager, 'blokhoofd' genoemd, die werd bijgestaan door twee assistenten of 'onderblokhoofden'. Zij verdeelden ten slotte het vlees onder de slagers van hun blok.

De Nederlandse bevolking kreeg een distributie-stamkaart die dienst deed als legitimatiebewijs. Op vertoon van deze kaart reikte het Distributiekantoor bonnen uit, waarmee in de detailhandel artikelen konden worden gekocht. Veel artikelen waren in de bezettingstijd 'op de bon'; er waren ook bonnen voor vlees. Bij de aankoop van een stuk vlees of vleeswaren leverden de klanten bij hun slager een vleesdistributiebon in en betaalden verder gewoon voor de door de slager geleverde waar. Vleesafval, organen en vlees van noodslachtingen waren niet onderworpen aan de strenge regels van de voedselrantsoenering.

Alle middenstanders verzamelden naartig de door hun klanten ingeleverde bonnen en plakten die op grote vellen. Deze vellen met bonnen leverden zij in bij het plaatselijke Distributiekantoor. Op grond van de hoeveelheid bonnen kregen de slagers coupures, die zij konden inleveren op het kantoor van de PTC aan de Turfmarkt (later in het Slachthuis zelf). Hier werd, op grond van de coupures, de slagers naar rato een toewijzing vlees voor de nieuwe periode ter beschikking gesteld, waarmee de slagers opnieuw hun bedrijf konden uitoefenen.

De slager diende de hem door de overheid opgelegde geboden betreffende zijn bedrijfsvoering nauwgezet op te volgen; hij werd dienaangaande gecontroleerd door de Crisis Controle Dienst (CCD), ambtenaren van de prijsbeheersing, de politie en door keurmeesters van de veeartsenijkundige dienst van het Openbaar Slachthuis. Zij kwamen de slager in diens winkel opzoeken om te controleren of deze illegale waren bezat, of zich te buiten ging aan prijsopdrijving in verband met de schaarste van het vlees.

De vastgestelde prijzen werden op last van de burgemeester in de plaatselijke kranten gepubliceerd, ter informatie van de slagers en van het publiek. In het *Leidsch Dagblad*, de *Leidsche Courant* en de *Nieuwe Leidsche Courant* verschenen staatjes waarin de prijzen van vlees en vleeswaren vermeld stonden.

Officieele publicatie van den Gemachtigde voor de prijzen.
Maximum winkelprijzen voor vleesch.
Bericht no. 83.

Aan het publiek mogen ten hoogste de volgende prijzen in rekening worden gebracht:

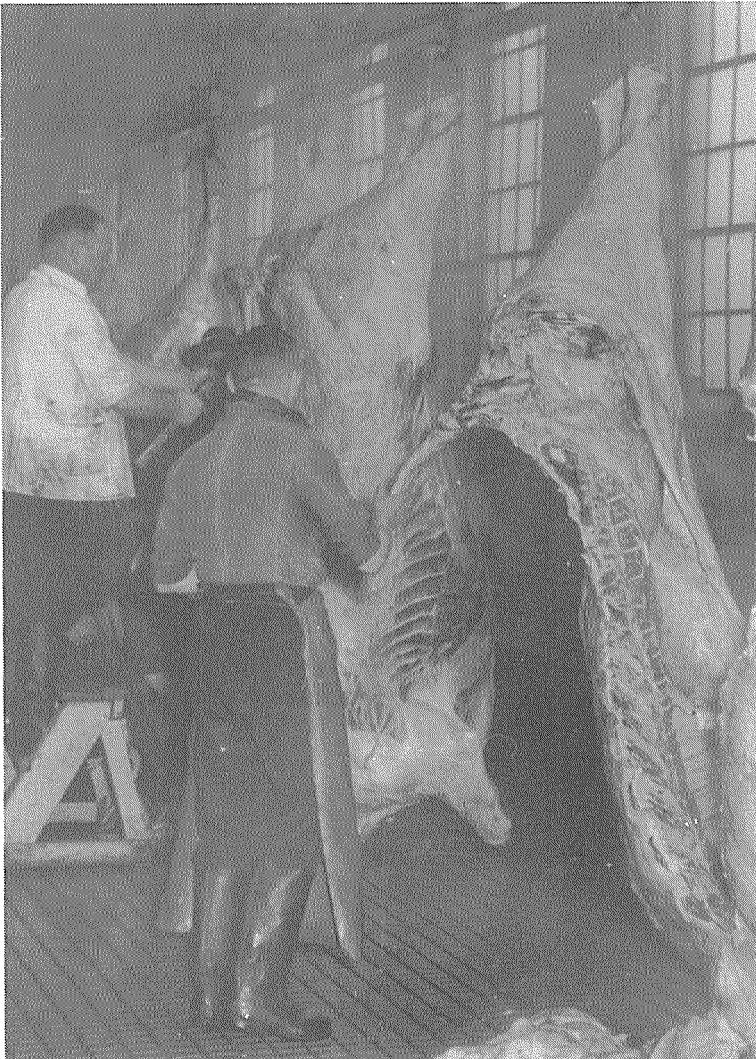
<i>Rundvleesch en vleesch van graskalven:</i>	per kg.
biefstuk en haas	f 2,30
roastbeef en contrafilet	" 2,00
rollade, alle soorten lappen en klapstuk	" 1,60
gehakt, poulet	" 1,30
rauw rundvet	" 1,40

<i>Kalfsvleesch:</i>	
biefstuk, oesters en fricandeau	" 1,80
lappen, gehakt en poulet	" 1,40

<i>Varkensvleesch:</i>	
fricandeau en magere lappen	" 1,80
carbonade	" 1,60
gehakt en poulet	" 1,30
krabjes	" 0,60
versch mager spek, versch vet spek, kinnebaklappen en vette lappen	" 1,20
rauw varkensvet	" 1,40
pooten	" 0,60

<i>Schapenvleesch:</i>	
bout met been	" 1,60
bout zonder been, schouder en rollade	" 1,80
borst met been	" 1,40
borst zonder been	" 1,70
ribcarbonade, gehakt en poulet	" 1,60
rauw vet	" 1,40
lappen	" 1,60

<i>Paardenvleesch:</i>	
biefstuk	" 1,60
rosbief	" 1,40
riblappen en rollade	" 1,30
braadlappen	" 1,30
gehakt en poulet	" 1,20

Vleesproductie te Leiden omstreeks 1940 (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

rauw vet " 1,30

Beenderen:

beenderen met rundvlees, kalveren, varkens en schapen " 0,40

beenderen en vellen van paarden " 0,20

Voor bezorgen aan huis mag ten hoogste f 0,10 voor iedere bestelling worden bijgerekend. Het vragen van hogere prijzen is strafbaar. Bewaar deze opgave en gebruik haar. Nieuwe opgaven kunnen de vroegere ongeldig maken¹⁴.

In de loop van de oorlogsjaren verminderden de mogelijkheden tot verkoop van vlees en vleeswaren door de afnemende rantsoenen. Daarnaast nam het aantal soorten vleeswaren af en daalde de omzet van de slagers drastisch. Er was echter een limiet waaronder de slagers niet mochten geraken op straffe van uitsluiting. Zij kregen op dat moment geen toewijzing van vlees meer van de PTC en waren daardoor gedoemd hun winkel te sluiten. Op deze wijze werd de vleesverkoop gecentraliseerd en het aantal verkooppunten geconcentreerd. De grootste concentratie kwam in 1943 en in 1944 voor. Degenen die nog weinig gelegenheid hadden gehad zich te bewijzen als slager, de nieuwkomers uit de jaren dertig, moesten veelal als eersten hun winkel sluiten. De heer Mulder vertelt dat in de Herenstraat slagers die pas in 1938 of 1939 waren begonnen, Overdevest bijvoorbeeld, hun bedrijven moesten sluiten. "Wij waren de enigen in deze buurt die nog open waren, want in die tijd hadden wij hier de beste zaak". Zijn vader "was gewoon een heel goede vakman en wat hij maakte was gewoon goed".

Slagers menen dat vakmanschap en het leveren van kwaliteit voorwaarden zijn voor voorspoed, voor succes als zakenman. Impliciet wordt daarbij aangenomen dat het vakmanschap en de kwaliteit versterkt worden, als het ware overgedragen worden, in opeenvolgende generaties. Eén verklaring voor succes of falen in de jaren van de bezetting is in het bijzonder van belang geweest: het wel of niet ingeschakeld zijn in de organisatie van de vleesdistributie. Alle geïnterviewde slagers die bleven functioneren in bezettingstijd maakten er deel van uit; zij waren 'blokhoofd' of eerste, respectievelijk tweede assistent. De vanouds meest invloedrijke slagers, degenen die actief waren in de slagersorganisaties, bepaalden onderling wie er benoemd werd: een coöptatie-systeem.

14. *Leidsche Courant*, 6 januari 1942.

Namen als Mulder en Koekenbier, Arnold en Bergers, De Vrind en Van Leeuwen, De Roode en Alkemade keren hier terug.

De slagers zelf stonden ambivalent tegenover het distributiestelsel. Het nieuwe systeem was voor deze middenstanders enerzijds tamelijk omslachtig en ingewikkeld, anderzijds was het naar omstandigheden wel rechtvaardig en logisch. Het betekende dat de gevoelde voor-oorlogse onbillijkheden van een veel te hoge accijns waren opgeheven en er eindelijk kon worden verdiend. "Als we tien koeien slachtten, dan was er altijd een voor het Rijk. Dat was 10 % en dat moest betaald worden. Dat hebben de Duitsers direct afgeschaft. Dat was voor ons eigenlijk gunstig"¹⁵. Maar geleidelijk aan was het in de nieuwe situatie ook niet meer botertje tot de boom: de schaarste sloeg toe en de slagers hadden grote moeite om het hoofd boven water te houden. Van enige waardering voor het distributiestelsel is dan geen sprake meer. De paradox van het distributiestelsel is, dat naarmate er meer maatregelen worden afgekondigd waaraan de handel moet voldoen, er meer kansen worden geboden om de maatregelen te ontduiken. En dat hebben de slagers ook veelvuldig geprobeerd.

De niet-officiële slachtingen en slachtvetten

Naast de door de autoriteiten beheerste distributie van vlees en vee, bestond voor de boeren en slagers de mogelijkheid op illegale wijze vee en vlees te kopen of te verkopen. Op landelijke schaal kan men tot de volgende schatting komen van illegaal verkocht vlees¹⁶:

15. Interview met de heer Van Leeuwen.

16. De cijfers uit de tabellen 1 en 2 zijn ontleend aan G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht 1985), 334, 354-355.

Tabel 1. Slachtingen in Nederland over de jaren 1942/43 en 1943/44 (1000 kilogrammen)

	1942/43	%	1943/44	%
<i>Rundvlees</i>				
officieel	102.242		70.322	
clandestien	4.202	4	6.521	9
<i>Varkensvlees</i>				
officieel	42.599		46.411	
clandestien	14.910	35	10.442	24
<i>Paarde-, schape-, en geitevlees</i>				
officieel	5.585		5.226	
clandestien	9.079	160	6.890	130

Uit tabel 1 komt naar voren dat er tot de beruchte 'hongerwinter' van 1944/45 op vrij grote schaal clandestien varkens werden geslacht en dat het percentage clandestien geslachte schapen zeer hoog was. Schapen werden in grote getale uit de weilanden gestolen en aan de distributie onttrokken.

Uit de interviews met de slagers komt naar voren dat de slagers niet of niet veel 'zwart' hebben geslacht. Zij zeggen te beducht te zijn geweest voor de straffen die betrapte clandestiene slachters te wachten stond. Represailles van politie, CCD en keurmeesters waren mogelijk, terwijl ook NSB-ers of jaloerse burens aangifte konden doen. Slager Alkemade verhaalt wel van twee clandestiene slachtingen: "Dat werd zo benauwd, dat heb ik niet meer gedaan. We hadden een paar varkens geslacht op de weg naar Oude Ade, bij een boer. Dan deden we het zo: de melk uit de boerenstreek werd niet met een wagen, maar met een boot vervoerd naar Leiden. Die kwam aan de Lage Rijn dijk bij een melkfabriekje aan. We hadden een paar varkens geslacht en die hadden we in een melkbus gedaan. Die bus kwam gewoon met de melkbussen in Leiden binnen. Dus ik zo'n melkbus gehaald. Ik had hem achter in de werkplaats staan, die geregeld werd gecontroleerd door de keurmeesters; daar waren ook NSB-keurmeesters bij. Toen kwam er zo'n grote keurmeester, meneer De Boer, even in de winkel kijken. En ik heb achter die melkbus staan, vol met vlees. Ik heb zó moeten kletsen. Hij is nooit in die werkplaats geweest, ik heb hem maar afgehouden, een kopje koffie gegeven. Ik dacht: 'jij moet de laan uit, want jij

moet die bus niet zien'. Maar die angst heeft me... De angst die mijn vrouw had als ik 's nachts op pad was met de fiets. We hebben nog eens een koe geslacht in Zevenhuizen. Ik was dat slachten natuurlijk gewend, maar de angst die je had om het eenmaal binnen te krijgen. Waar deed je het voor? Je kon zoveel geld verdienen, maar je had aan dat geld geen bliksem. Je kon er toch niks voor kopen. Nee, daar ben ik gauw van genezen, daar had ik geen zin in".

Het waren voornamelijk niet-slayers, ondeskundigen, die zich bezig hielden met het 'zwart' slachten. "Ik kende wel mensen die dat deden, maar dat waren meestal geen slayers. Ik kende een man uit Voorschoten, een schillenboer. Hij woonde in een woonbootje in de Vliet. Bij hem achter in het weiland, in de polder stond een bomengroep en daar slachtte hij koeien. Een groenteboer hier uit de stad slachtte ook koeien. Dat deed hij op de veiling"¹⁷. Vet, dat door slachtingen vrijkomt, werd wel op werkelijk grote schaal verduisterd door de slayers.

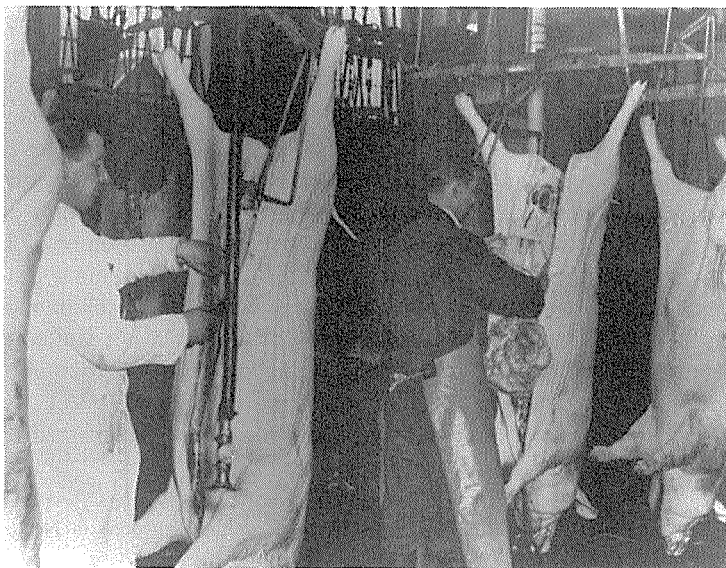
Tabel 2. Productie van slachtvetten (van runderen, varkens en schapen) in Nederland, in 1942/43 en 1943/44 (kilogrammen)

	officieel	clandestien	%
1942/43	8.129.000	3.099.000	38
1943/44	5.915.000	3.279.000	55

Ook de Leidse slayers verduisterden graag en op grote schaal vet: er was veel te verdienen aan de verkoop. Rundvet en reuzel waren vroeger zeer gewild om in te bakken of om zo te eten. "Vet was ontzettend veel waard, dat ging wel tot f 100, f 125 per pond. Wat is nou een pond vet? Dan moest je het nog uitsmelten, en hield je als je geluk had misschien drie ons over"¹⁸. Dat er zoveel vet is achtergehouden in de oorlogsjaren lag aan de grotere behoefte van de consument in de bezettingstijd. Er was veel vraag naar vet: "Ontzettend veel. Mensen die nooit vet lustten, waren de eersten die om vet kwamen vragen.

17. Interview met de heer Mulder.

18. *Ibidem*.

Slachters aan het werk (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

De achtergehouden vetten waren natuurlijk ook afkomstig van het illegaal geslachte vee, maar toch vooral van de in de slachthuizen geslachte dieren. Vet is gemakkelijk achter te houden en de slagers zelf hebben daar handig gebruik van gemaakt. In de slachthuizen is door hen op grote schaal vet onttreemd. "Het was diefies en diefies' maat in het slachthuis. Wat ik kon stelen, dat deed ik. Je had daar van die grote bakken staan met mergpijpen of vet. Die nam ik mee als ik de kans kreeg. Anders ging het toch naar de Moffen", aldus slager De Roode, die daarmee het gevoel van alle slagers verwoordt.

Inkomen en kosten van levensonderhoud

In de oorlogsjaren stegen de kosten van levensonderhoud enorm. Als 1939 op 100 gesteld wordt, ontwikkelden de prijsindexcijfers van de kosten van levensonderhoud zich van 118 in 1940, via 132 in 1941, 143 in 1942, 146 in 1943, 150

in 1944, tot 175 in 1945¹⁹. De inkomens van de slaggers hielden echter geen gelijke tred met de stijgende kosten²⁰.

Tabel 3. Geldomzettingen in enige branches van de detailhandel in indexcijfers (1939 = 100)

jaar	vlees(waren)	brood	textiel	kruidenierswaren
1940	118	109	121	114
1941	87	108	117	121
1942	80	101	97	128
1943	51	103	95	125
1944	56	109	60	139

De slaggers (en de textielhandelaars) blijken er het slechtst aan toe te zijn geweest. Hun inkomens, vooral vanaf 1943, zijn onvoldoende geweest om de stijgende kosten van levensonderhoud op te vangen. Ze hebben moeten interen op hun vermogen om hun normale uitgavenpatroon zo lang mogelijk te handhaven.

De 'zwarte handel'

Vele artikelen waren in de bezettingstijd schaars en wanneer de consumenten - en dat zijn de slaggers óók - toch de beschikking wilden hebben over gewilde goederen dan konden die aangeschaft worden op de 'zwarte markt'. De prijzen die er betaald werden, waren soms zeer hoog (zie tabel 4)²¹.

19. Centraal bureau voor de Statistiek, 'Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969', in: Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende* (Haarlem 1977), 78.

20. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Economische en Sociale Kroniek der Oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947), 147.

21. Zie L. de Jong, *De bezetting*. Deel II (Amsterdam 1962), 102 en L.G. Korstenhorst, 'Het economische leven', in: *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd*. Deel 2 (Arnhem z.j.), 285.

Tabel 4. Enige zwarte prijzen in West-Nederland (guldens)

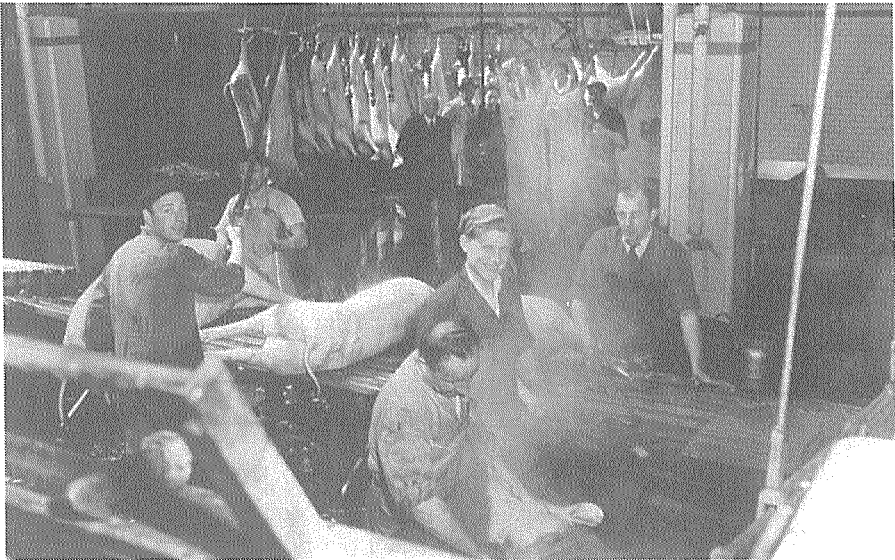
	lente 1942	lente 1943	lente 1944
half pond boter	4	10	20
fiets (met nieuwe banden)	350	800	1500
	augustus 1944	april 1945	
1 kg. boter	50	240	
1 mud aardappelen	25	700	
1 kg tarwe	3,20	50	
1 kg suiker	14	150	

De prijzen verschilden per plaats. Ook de Leidse slagers spreken over de 'zwarte' prijzen die ze moesten betalen voor etenswaar. De heer Van Boheemen kocht in 1944 een mud aardappelen, die zelfs nog bevroren bleek te zijn, voor f 650,- en slager Filippo noemt het zeer hoge bedrag van f 1000,- dat hij heeft neergeteld om aan tarwe te komen²². Mulder sr. heeft zelfs f 3000,- voor wat tarwe betaald! Duidelijk is dat men over kapitaal moest beschikken om dergelijke bedragen te kunnen voldoen.

Het 'rommelen'

Zoals al eerder is opgemerkt, stimuleerde het einde van de formele handelsvrijheid bij de aanvang van de bezetting de ondernemerslust van de slager op informeel terrein. Op grote schaal zijn de slagers ertoe overgegaan de regels die de overheid stelde te ontduiken en probeerden zij hun inkomen aan te vullen met illegale, half-legale en informele ondernemersactiviteiten. Genoemd zijn al de clandestiene slacht en de achterhouding van slachtvetten. Soms kreeg een slager voor de slacht niet betaald met geld maar in natura: een deel van de slacht was voor hem. Het op deze wijze verworven vlees of vet werd door de

22. Gesprek met de heer G. Filippo, 26 maart 1986.

De varkensslacht omstreeks 1940 (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

slager verkocht, wat geld opleverde maar bovenal bonnen op grond waarvan de slager weer een nieuwe toewijzing legaal vlees kon verkrijgen.

Een andere manier om aan een extra toewijzing te komen bedacht slager Alkemade. Hij simuleerde bij het Distributiekantoor meer bonnen te hebben ingeleverd dan in werkelijkheid. "Je moest lijsten inleveren en op zo'n lijst zaten honderd bonnen, tien rijtjes naast elkaar. Ik zette in plaats van tien, er negen rijtjes op. Dat zagen ze toch niet. Als je met veertig van die vellen op het Distributiekantoor kwam, dan was het tellen. Je weet hoe dat gaat: er zaten er negen op, dus als je dat tien keer gedaan had, had je honderd bonnen over."

Ook handel in bonnen vond veelvuldig plaats. "Wat ik je net vertelde over die kalven die ik heb geslacht, dan hou je daar weer bonnen van over. Die bonnen kon je verkopen. Dat was een leuke handel. Je had zo'n bonnetje van f 1,25 en als je er honderd van had, dan was dat toch f 125,-. En dat in die tijd,

dat telde lekker mee²³. Degenen die zelf bij de verdeling van vlees onder de slagers waren ingeschakeld, hadden de mogelijkheid om zichzelf - ten koste van hun collega's - het beste vlees toe te eigenen. Daarnaast vonden er ook malversaties plaats, die ertoe leidden dat er minder vlees voor de distributie beschikbaar was. Vlees werd heimelijk weggewerkt in de 'kiepelton', een ton in het slachthuis waarin slachtafval werd gegoooid. Het op deze wijze illegaal verworven vlees werd door de slagers als legaal verkocht, hetgeen geld en bonnen opleverde.

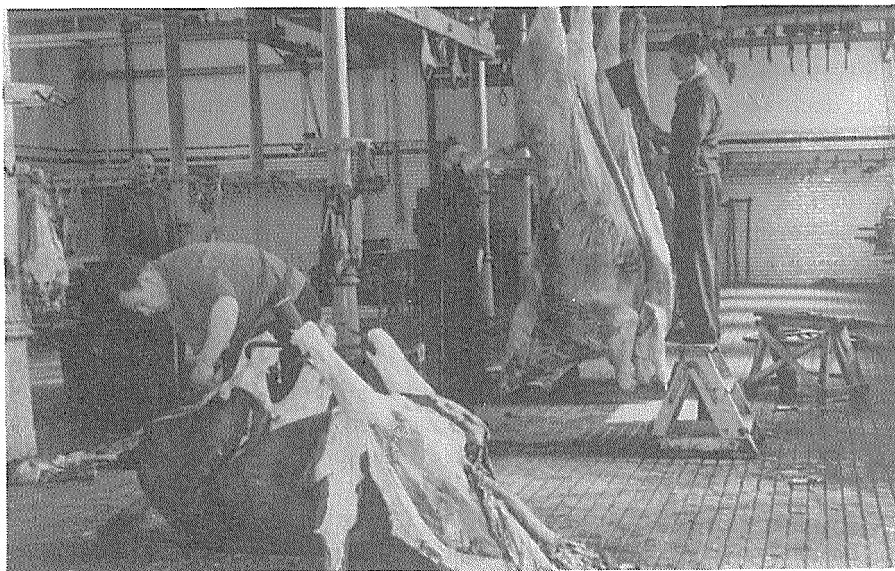
Het leverde ook dubbel op als de slagers paardevlees, dat per 150 gram op een bon werd verkocht, verkochten voor rundvlees, dat per 100 gram werd verkocht. Op dergelijke wijze werd 50 gram per keer gewonnen. De bonnen die zo extra binnen kwamen, werden door de slagers verkocht en leverden geld op, terwijl het als rundvlees duur verkopen van goedkoop paardevlees nog eens extra opleverde.

Het bloed dat van de slachtingen overbleef werd opgevangen en gebruikt in de worstmakerij. "Dat bloed werd gecentrifugeerd, dan bleef de plasma over. Als je worst maakte, dan kon je zoveel procent plasma verwerken op het vlees. Van dat bloed werd bloedworst gemaakt. Op zo'n manier - het is allemaal handel -, zó redde je je"²⁴.

Het ruilen van voedsel, kleding en schoeisel kwam veel voor onder de slagers; het was een manier om in het levensonderhoud te voorzien. Genoemd worden het ruilen van schaarse artikelen als zeep, kaarsen en lucifers; maar zelfs aardappelschillen werden geruild tegen een liter melk! Hoewel misschien anders verwacht zou worden, werd vlees niet zo vaak als ruilobject gebruikt. Over het algemeen aten de slagers het vlees, dat zij nog maar mondjesmaat kregen, liever zelf op of deelden zij het uit aan familieleden. De formele verkoop van vlees was te belangrijk in het voortbestaan van het slagersbedrijf, dan dat de slager al te lichtzinnig vlees gebruikte om te ruilen. Het verkopen van vlees bleef de hoofdactiviteit van een slager. Mocht men in oorlogstijd weleens meer tijd hebben besteed aan nevenactiviteiten, dan nog heeft dat in dienst gestaan van het voornemen de slagerij voor sluiting te behoeden.

23. Interview met de heer Van Leeuwen.

24. *Ibidem*.

De paardenslacht omstreeks 1940 (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

Bij de tochten naar de boeren hadden slagers een voordeel boven andere Leidenaars. Niet alleen beschikten ze nogal eens over ruilmiddelen die de arbeidersbevolking niet had, ze kenden boeren of andere middenstanders in vele gevallen ook persoonlijk. Zo konden zij soms zelfs in de hongerwinter nog aan voedsel als aardappelen, groenten of meel komen, terwijl veel boeren niet meer tot ruilen bereid waren. "Er was bijna niks te krijgen. En dan, ze hadden al zoveel gekregen, de kasten van de boeren lagen vol. Bij een boer heb ik het geprobeerd, maar die wou mij uitmelken. Voor tarwe. Maar ik kreeg er bijna niks voor [een gouden horloge, AG]. Ik zeg: 'Dan maar naar de bakker'. Toen heb ik het daar geruild"²⁵.

25. Interview met mevrouw De Roode.

Een ander, slager Van Leeuwen, kookte het vet uit het merg van beenderen en verkocht dat, terwijl ook de bouillon die ervan over bleef, werd verkocht. Een deel van de bouillon werd door hem aangewend om worst mee te bereiden. Het noodzakelijke eiwit voor de worst kocht hij, of ruilde hij tegen een stuk spek, bij levensmiddelenhandelaar Matze. De kwaliteit van allerlei worsten was bij gebrek aan volwaardige grondstoffen wel minder geworden, erkennen de slagers, maar met veel kruiden erbij werd het geheel toch eetbaar. "Die worst was net rubber, maar het ging toch weg. De mensen aten alles in die tijd". Ook de bloedworst: "Dat was geen fijne bloedworst. Het was net elastiek, want er ging zoveel water bij"²⁶.

Sommige slagers wisten in de 'hongerwinter' hun klanten te voorzien van etenswaar als vis, omdat het vleesaanbod te gering was. Ze vingen de vis zelf, op de Kaag bijvoorbeeld. "In de laatste maanden hebben we de vissen zelfs nog gerookt, want in het laatste jaar konden de mensen niet meer koken: ze hadden geen brandstof meer"²⁷.

Menigmaal vond er, vooral in de eerste oorlogsjaren, ontduiking van de maximum-prijzen voor vlees plaats. Slager Oudshoorn, gevestigd aan de Morsweg, vond dat de vleesprijzen te laag waren om voldoende inkomen te hebben om zijn personeel te betalen en zijn gezin te onderhouden. Daarom rekende hij meer dan geoorloofd was voor een rookworst. De verbaliserend ambtenaar van het Openbaar Slachthuis schreef: "Slager Oudshoorn zegt, dat indien hij zijn vleesch en vleeschwaren verkopen moet voor den vastgestelden prijs, die aangegeven staat op de verschillende prijslijsten voor Vleeschen Vleeschwaren, hij dan beter zijn zaak kan sluiten"²⁸. Duidelijk is dat de slagers veel mogelijkheden hebben gevonden om hun inkomen aan te vullen. Zo hebben zij zich 'kunnen redden', zoals zij zelf vaak plegen te zeggen. Het was hen te min om gebruik te maken van een gemeentelijke voorziening als de Centrale Keuken, waar voedsel werd verstrekt aan de hongerende bevolking. "De gaarkeuken? Welnee! Ik ben nooit naar de gaarkeuken geweest, ik niet! Wij konden onszelf wel redden", aldus mevrouw De Roode.

26. Interview met de heer Mulder.

27. Interview met de heer De Roode.

28. GAL, Secretarie-archief, Afdeling Algemeene Zaken 1929-1946, dossier nr. 339 (1940), nrs. 24, 29 en 33.

Opinievorming. De vakorganisaties

In de nieuwe verhoudingen van de bezetting was het voor de slagervakorganisaties niet mogelijk te blijven bestaan; alle gegevens van de verenigingen en de kas moesten worden aangegeven bij de autoriteiten en de organisaties hadden geen invloed meer. Toch probeerden de bestuursleden van de vakorganisaties op informele wijze inlichtingen in te winnen en die onder alle slaggers te verspreiden. Op zakelijk gebied bleven zij hun collega's heilzame wenken geven. Op moreel gebied of op dat van de politiek werd geen raad gegeven; dat hebben zij nooit gedaan, ook vóór de oorlog niet. De slaggers achtten dit een individuele kwestie. Zij zijn zakenmensen, geen moralisten.

De geestelijkheid

Over de invloed van de geestelijken op de oordeelsvorming van de middenstanders zijn de slaggers heel duidelijk. De priesters - veel slaggers waren katholiek - hebben op geen enkele wijze invloed gehad op hun keuze wat te doen in bezettingstijd of hoe te handelen in de nieuwe situatie waarin een overweldiger is verschenen. De priesters preekten niet over de nieuwe tijd en trachtten hun 'zielen' op geen enkele wijze in een zekere richting te leiden. Van hun kant lieten de slaggers zich ook niets gezeggen door hun herder. Zij beschouwden zijn gezag als irrelevant in wereldse zaken en lieten zich als ondernemers het liefst geen strobreed in de weg leggen. Van Leeuwen zegt op de vraag of hij zich liet leiden door priester of geloof: "Nee, helemaal niet. Ik heb wel steeds met de priesters contact gehouden. Ik wil het helemaal niet mooier maken dan het is: ik ben mijn gang gegaan en de pastoor heeft zich er nooit mee bemoeid".

De media

In de eerste jaren van de oorlog pasten de slaggers zich aan de nieuwe omstandigheden van de bezetting aan. Net als de meeste Nederlanders waren zij onder de indruk van de Duitse oorlogssuccessen en meenden zij niet meer van

de Duitsers af te komen. De gelijkgeschakelde kranten en radio deden er - evenals het bioscoopjournaal - alles aan om de Nederlander in die mening te stijven. Dat veel of bijna alles propaganda was beseften de meesten wel, maar toch bleef er iets hangen als 'de Duitse oorlogsmachinerie is onoverwinnelijk'. Overigens legden de meeste slagers geen bioscoopbezoek af. Zij wensten geen tijd voor vertier vrij te maken: die tijd kon beter worden besteed aan noodzakelijk geachte arbeid.

Wel bleven zij kranten lezen. De meesten lazten *Leidsche Courant* en die bleef als enige tot eind november 1944 verschijnen. Hoewel men besepte dat er van vrije nieuwsgaring geen sprake was, bleef men abonnee, al was het alleen maar om op de hoogte te blijven van allerlei verordeningen en beschikkingen die de autoriteiten uitvaardigden, waaronder die over de vleesprijzen.

In mei 1943 moesten weliswaar op last van de Duitse autoriteiten de radio's worden ingeleverd, maar de slagers konden dikwijls de radio-uitzendingen blijven volgen omdat zij een tweede radio tot hun beschikking hadden. Stiekem werd er naar de Engelse radiouitzendingen van de BBC geluisterd en naar de Nederlandse uitzendingen van Radio Oranje. Hiermee onttrokken de slagers zich aan de verordeningen van de bezetter.

Tegen het einde van de oorlog, in 1944 en in 1945, kregen de middenstanders ook nieuwe opinievormers, namelijk de ondergrondse verzetsblaadjes die in Leiden geredigeerd en verspreid werden. Vanaf 1944, toen er in Leiden meer verzet kwam en er overvallen plaatsvonden, toen er ook steeds meer verzetskrantjes verschenen en de berichten hierin en op Radio Oranje steeds gunstiger werden, gingen enige slagers voorzichtigjes meedoen in steun aan het verzet. Van Leeuwen bood onderdak aan een vriend die dergelijke clandestiene blaadjes verspreidde en de vader van slager Mulder heeft financieel een bijdrage geleverd aan de illegale pers. De veelverspreide illegale krantjes leverden de slagers wel waardevolle, nuttige tips en informatie over lokale Leidse verhoudingen. Deze waren in de laatste oorlogsjaren opinievormend en de slagers waren dankbaar dat ze verschenen. "Je bleef er mee op de hoogte en daar kon je je instelling op afstellen. Waarschuwingen erin konden veel voorkómen"²⁹.

29. Interview met de heer Alkemade.

Keurmeester omstrecks 1940 (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

De nieuwe orde

De meeste slagers hadden weinig op met de nieuwe machthebbers. Over het algemeen verklaarden zij zich niet tot de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), waarvan het lidmaatschap toch zakelijke voordelen kon opleveren. Zij die wel Duitsgezind waren of lid werden van de NSB werden door een meerderheid afgewezen in min of meer krachtige bewoordingen. Toch waren er slagers die begrip konden opbrengen voor deze gedragingen van collega-slagers. "Omdat ze in hun zakenleven niet konden bereiken wat ze dachten, misschien. Zij grepen iets anders aan, met die voorspiegelingen: je krijgt dit. Die lui hadden als het door was gegaan allemaal de beste baantjes gekregen. Dat zagen ze, dat werd voorgespiegeld. Het kwam hoofdzakelijk voor onder middenstanders waar de zaken niet van gingen, die op allerlei terrein niet slaagden. Dan grepen ze dit vast"³⁰.

Van verzet tegen dergelijke collega's was geen sprake, omdat men bang was voor repressailles en omdat het hoe dan ook collega's waren met wie men zakelijke contacten had. De meesten hielden het liefst de gulden middenweg aan en compromitteerden zich op geen enkele wijze. Zij wachtten af wat de nieuwe tijd zou brengen en probeerden iedereen te vriend te houden. In het verloop van de bezettingstijd nam de omzet geleidelijk af en nam de jaloezie toe ten opzichte van de slagers die hun omzet nog enigzins op peil wisten te houden: degenen die - legaal - aan de Wehrmacht leverden of lid waren van de NSB. Er werd echter niet op grote schaal geageerd tegen collaborateurs. Zij werden niet buitengesloten, zij waren net zo goed een deel van de slagersstand als de overigen. De slagers die leverden aan de Duitsers bedreven in de ogen van veel collega's zakelijke transacties en dat werd als zodanig niet afgekeurd. Bovendien lieten deze slagers een aantal collega's meegenieten van het gebruik van hun machines, waar zij worst of gehakt mee maakten - omdat zij de enigen waren die nog over electriciteit beschikten. Alle slagers probeerden zich aan de 'Arbeitseinsatz', de gedwongen tewerkstelling, te onttrekken door zich niet onnodig op straat te begeven. Enkelen 'doken onder'.

30. *Ibidem*.

De vrijwel stilliggende aanvoer van vlees en ander voedsel, de intimidatie, de razzia's, het onderduiken, de berichten over een komende bevrijding, de overvallen van de verzetsbeging, de 'foute' collega-slayers, kortom de permanente angst en onzekerheid deed de Leidse slayers verlangen naar het oorlogseinde en de afkeer jegens de Duitse onderdrukker toenemen. Wel maken de slayers duidelijk dat er ook veel gezelligheid is geweest. De anders zo hard werkende middenstanders hadden eindelijk tijd om te kaarten met collega-middenstanders...

De geïnterviewde slayers menen dat de 'Moffen' het distributiesysteem naar hun hand hadden gezet en dat het daarom geoorloofd was om te 'rommelen'. Dat werd niet beschouwd als een criminele daad, maar meer als een uiting van vaderlandsliefde, zij het niet geheel vrij van eigenbelang. In hun gevoelens pleegden zij verzet tegen de onderdrukkers door bijvoorbeeld flink wat vet achterover te drukken. Zo kon het niet in Duitse handen vallen en kwam het de Nederlandse bevolking ten goede. Geen enkele slager bracht een nuancering aan tussen de Nederlandse of Duitse autoriteiten: dat was allemaal één pot nat. Dat het onttrekken van vee of vlees aan de officiële distributiekkanalen ook ten nadele van de Nederlandse bevolking kan zijn geweest, geloven de geïnterviewden niet. Zij zijn - naar eigen overtuiging - in meerderheid 'goed' geweest en de overheid, in zijn algemeenheid, 'fout'.

Conclusie

De slayers beschouwden zichzelf als 'hoger' staand dan de rest van de werkende bevolking. De naar buiten toe uitgedragen eenheid van de slayers is echter een eenheid in verscheidenheid. Naar binnen toe werd een onderscheid gehandhaafd waarbij de onderlinge rangorde werd bepaald door de langst bestaande, meest vooraanstaande en gerenommeerde slagerijen. De nieuwkomers en de minst vooraanstaanden, zoals paardenslayers, bleken zich in de bezettingstijd het moeilijkst te hebben kunnen handhaven.

De veronderstelde onmisbaarheid in de voedselverdeling is niet juist gebleken. Door de maatregelen van de overheid kwamen de slayers in de bezettingstijd steeds meer in de problemen. Slechts door hun wil om de zaak te behouden, en daarmee hun inkomen en status, wisten de meeste slayers met legale,

half-legale en illegale middelen hun inkomen aan te vullen. Het zogenaamde 'rommelen', zoals de illegale activiteiten hier worden genoemd, vond op grote schaal plaats, doordat de mogelijkheden om op reguliere wijze een inkomen te verwerven drastisch verminderd waren.

Doordat zij zich juist als slaggers altijd wel hebben kunnen redden, voelden deze middenstanders zich bevestigd als aparte stand. Het harde werken, het individualisme en materialisme, het vertrouwen op eigen kracht en kunnen evenals het besef deel uit te maken van een aparte stand zijn kenmerkend voor hun mentaliteit. Hoewel ze berooid de oorlogsjaren uitkwamen, was hun standsbewustzijn versterkt.

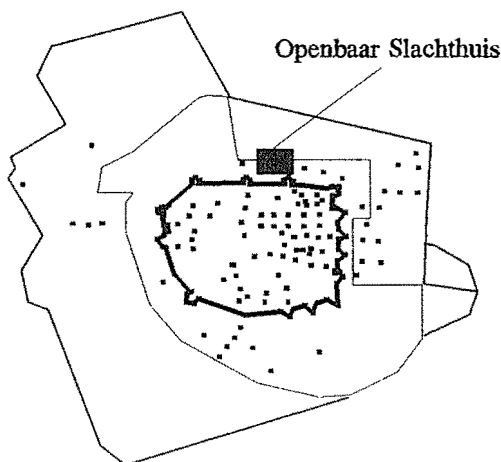
Bijlage I. Leidse slagers in 1940¹

- Abspoel, D., Doezastraat 41
 Alkemade, C.G.J., Haarlemmerstraat 299b
 Bergers, A.Th., Haarlemmerstraat 216
 Bergers, G., Pieter de la Courtstraat 24
 Bergers, G.P., Doezastraat 23b
 Bergers, Th.M.W., Mare 12
 Beulink, J., Haarlemmerstraat 78
 Bink, N., Middelstegracht 24
 Bohemen, T. van, Janvossensteeg 47
 Borghans, W.H.J., Hoogewoerd 42
 Bos, M.L., Steenstraat 31
 Caspers, C., Witte Singel 108
 Ciere, Wed. A., Lammermarkt 33
 Crama, A., Groenesteeg 58
 Dieben, J.A., Noordeinde 29
 Dijkstra, M., Sumatrastraat 189
 Duindam, Joh., Hoge Rijndijk 32
 Epskamp, H.J.C., Haarlemmerstraat 71
 Es Jr, A.P. van, Zijlsingel 46
 Filippo, G., Janvossensteeg 55
 Gastel, S.W. van, Haarlemmerstraat 218
 Geest, Joh. de, Steenstraat 18/20
 Heemskerk, Th. W., Kraaierstraat 16
 Jansen, J., Morschstraat 44
 Kikkert, G., 2e Groenesteeg 21
 Knol, G.J.J., Rijndijk 117
 Koekenbier, G.Th., Hoogewoerd 155
 Leeuwen, A. van, Noordeinde 37
 Leyh, C.J., Pieterskerkkorsteeg 26
 Marsman, S.W., Havenplein 1
 Mastrigt, J.J. van, Haarlemmerstraat 238
 Mastrigt & Cuvelier, Fa. Van, Vrouwensteeg 5
 Meer, Th.J.A. van der, Korevaarstraat 4
 Mensen, B., Sint Jorissteeg 22
 Mulder, J.D., Magdalena Moonstraat 15
 Nieuwenhuis, W., Gasstraat 4
 Nimwegen, C. van, Janvossensteeg 30
 Nozeman, Ed., Van 't Hoffstraat 9
 Os, A.A. den, Pieterskerkkorsteeg 21
 Oud, J.C., Oude Heerengracht 17
 Oudshoorn, C.W., Morschweg 40
 Overdevest, C.G., Heerenstraat 65
 Pieterse, A.A., Heerenstraat 29
 Poel, A.W. v.d., Hooglandsche Kerksteeg 8
 Prins, H., Heerenstraat 83d
 Provily, C.P., Van de Waalstraat 19
 Reijneveld-Dompeling, Wed. K., Hoogewoerd 79
 Rie, A. de la, Janvossensteeg 28
 Rie, B. de la, Korevaarstraat 35
 Riviere, H.B. la, Haven 52
 Roode, D. de, Sieboldstraat 14
 Roode, J. de, Kraaierstraat 33
 Rooijakkers, Fa. W.J., Lage Rijndijk 10
 Rooijakkers, H., Hoogewoerd 98
 Ruigrok, B., Hooigracht 45
 Schmitz, F.J. en P.J., Haarlemmerstraat 209
 Siere, J., Koolstraat 10
 Sira, Gebr., Langegracht 85
 Slager, I., Janvossensteeg 8
 Slierings, J.A., Voldersgracht 20
 Steenbergen, A.H., Lage Rijndijk 90c
 Stigter, G., Hoogewoerd 135
 Stikkelorum, J., Jacob Catslaan 12
 Taverne, J.J., Donkersteeg 17
 Velzen, J.M. van, Lusthoflaan 3
 Verberg, J., Heerenstraat 43b
 Verberg, P., Haarlemmerstraat 180

1. *Adresboek voor Leiden 1940-1941.*

Verhoef, P.M., Steenstraat 1
Verhoef, P.Th., Haarlemmerstraat 13
Verhoog, J., Turfmarkt 10
Verhoog & Zn., J.G., Doezastraat 10
Visser, A.H., Haarlemmerstraat 268
Visser, A.H., De Genestetstraat 4
Visser, J.A., Morschweg 98
Visser, W.H., Haarlemmerweg 1
Visser, W.J., Nieuwe Rijn 106
Volbeda, D.G.F., Heerensingel 1
Volbeda, J.J.H., De Ruijterstraat 31
Vreem, C., Mare 94
Vreem, Fa., Diefsteeg 1
Vrind, A. de, Nieuwe Rijn 37

Weeren & Zn., H.F. van, Levendaal 39
Werner, A., Maresingel 53
Wijk, K. van, Nieuwe Beestenmarkt 6
Wijn Nobel, Fa. C., Hoogewoerd 39
Wingerden, G. van, Lage Rijndijk 22
Wingerden Jr, W.M. van, Hooge Rijndijk 98
Zandbergen, J.J., Morschweg 23
Zandvoort, G.W., Maarsmanssteeg 12
Zandvoort (filiaal), G.W., Hooglandsche Kerkgracht 9
Zwartjes, G.M., Kamerlingh Onneslaan 36
Zwetsloot, N., Morschstraat 26
Zwetsloot, Wed. C., 2de Groenesteeg 26

Dat er in en rond de Janvossensteeg zoveel slagerijen waren, vindt zijn oorzaak in de situering van de veemarkt van 1578 tot 1616 op het terrein van het voormalige klooster Schagen aan de Janvossensteeg, waar nu de Noord- en Zuidrundersteeg zijn; zie B.N. Leverland en R.C.J. van Maanen, *De Leidse veemarkt* (Leiden 1976), 8-10.

Bijlage II. Aantal slachtingen in het Openbaar Slachthuis Leiden, 1939-1946¹

	totaal	voor de slagers	percentages
1939	33.204	21.652	65
1940	34.966	22.857	65
1941	26.980	-.-	-.-
1942	23.523	13.416	57
1943	16.354	12.944	79
1944	11.200	10.180	91
1945	8.177	7.632	93
1946	25.974	20.002	77

Bijlage III. Vleesinvoer, ter keuring van het Openbaar Slachthuis Leiden, bestemd voor Leidse slagers, 1939-1946 (kilogrammen)²

	uit het binnenland	uit het buitenland
1939	204.237	221.803
1940	184.620	88.097
1941	122.593	-.-
1942	318.016	-.-
1943	237.934	-.-
1944	209.119	-.-
1945	10.953	-.-
1946	211.550	-.-

1. GAL, Archief van het Openbaar Slachthuis, dossiernr. 1.05, *Jaarverslagen 1939-1946*.

2. *Ibidem*.

Fa. Mundheim, Botermarkt-Koorlammersteeg: N.V. Nederlandsche Japonstoffenhandel (Gemeentearchief Leiden, nalatenschap Bertha Lut).

AANWINSTEN VAN HET GEMEENTEARCHIEF LEIDEN OP SOCIAAL
EN ECONOMISCH GEBIED IN 1991

P.J.M. de Baar

Foto's winkelpand Botermarkt 12

Deze zomer schonk een studiezaalbezoeker een drietal foto's aan het Gemeentearchief. Deze waren afkomstig uit de nalatenschap van een tante en hun lot was dat zij bij het huisvuil gezet zouden worden. Gelukkig is dat dus niet gebeurd en daardoor zijn er nu weer enkele goede afbeeldingen van het pand Botermarkt 12 bewaard gebleven. Die tante Bertha Lut, geb. Leiden 15 december 1895, was rond 1926 dienstbode in dat pand, voor zij eenzelfde functie bij een notaris in Veghel kreeg. Haar werkgever was de firma Mundheim. In het pand is gedurende zeer lange tijd een winkel in stoffen en kleding gedreven. Vanaf ongeveer 1890 was dat C. Conrads & Co., waarna het rond 1908 een filiaal van Leopold Mundheim & Co. werd. Later werd de naam gewijzigd in: Coupon-Magazijn N.V. Ned. Japonstoffenhandel v/h Leop. Mundheim & Co. De verkoopsters waren vrijwel zonder uitzondering Rooms-Katholiek en woonden vaak op kamers boven de zaak. De eerste 'bedrijfleidster' die aanwijsbaar is, was Johanna Maria Aloisia Zimmerman, geboren in 1846 te Breizig in Nassau, die eind 1895 vertrok. In de tijd dat Bertha Lut er werkte en dus waarschijnlijk ook de tijd dat de foto's gemaakt zijn, was de bedrijfleidster Maria Anna Josephina Vaalman, geb. 21 december 1863 te Elst. Op 19 januari 1931 vroeg het Bouwkundig Bureau H.H. Verhulst en L.Th. v.d. Laken, gevestigd Hogewoerd 123, namens de eigenaar C. de Kemp vergunning om het pand te mogen verbouwen. Daardoor zal de aanblik vanaf de straat wel flink gewijzigd zijn; etalages en winkelpuizen zijn nu eenmaal nogal aan mode onderhevig. De oude pui doet 'Jugendstil'-achtig aan en zal wellicht rond of kort na de eeuwwisseling gemoderniseerd zijn. Een eenvoudige schenking als deze bewijst weer eens hoe zinvol het is dat zelfs eenvoudige kiekjes niet verloren gaan.

Foto's aanleg Leidsche Hout

Een soortgelijke zaak speelde ten aanzien van de Leidsche Hout. Tijdens de aanleg van dat park maakte de tuinarchitect K.C. van Nes uit Apeldoorn geregeld foto's, zodat voor het nageslacht de vorderingen vastgelegd waren. Aan de aanleg van het park hebben heel wat Leidenaars meegewerkt, met name omdat veel als werkverschaffingsproject uitgevoerd werd. Bij de opening van De Hout in 1931 schonk Van Nes een fotoalbum aan de Leidse burgemeester Van de Sande Bakhuyzen, die dat uiteraard in dank aanvaardde. Hij was als voorzitter van het 'Fonds voor Aanleg, Onderhoud en Beheer van Wandelpaden, gevestigd te Leiden' zeer nauw bij de gang van zaken betrokken geweest en komt op diverse foto's voor. In de afgelopen jaren is door het bestuur van de in 1986 opgerichte Vereniging Vrienden van de Leidse Hout meermalen gevraagd of het Gemeentearchief dat fotoalbum bezat en is in het overgebrachte archiefmateriaal van dat Fonds gezocht naar sporen van het album, maar alles tevergeefs. Via-via werd contact gelegd met nakomelingen van Van Nes en wie schetst de verbazing dat die over een identiek album beschikten en zelfs bereid waren dit af te staan opdat het in het Leidse Gemeentearchief gedeponneerd zou kunnen worden! Uiteraard werd dit cadeautje in grote dankbaarheid aanvaard. Het bestuur smeedde plannen om het album op een feestelijke wijze aan het gemeentebestuur aan te bieden, uiteraard met de bedoeling dat dit het album meteen zou doorsturen naar het Gemeentearchief. Het uur U werd bepaald op zondag 30 juni 1991, ter gelegenheid van de opening van een tentoonstelling over de inwijding van het park precies zestig jaar geleden. Secretaris R. Mante had zijn speech al klaar toen ter elfder ure dankzij de in de pers aangekondigde activiteiten een dochter van Van de Sande Bakhuyzen eens in de nagelaten papieren van haar vader ging kijken, daar het bewuste fotoalbum ontdekte en meteen besloot dit alsnog aan de gemeente aan te bieden. Zo vond tijdens genoemde opening een voor velen verbluffende gebeurtenis plaats, toen burgemeester Goekoop niet alleen het exemplaar van Van Nes uit handen van secretaris Mante, maar ook het exemplaar van Van de Sande Bakhuyzen uit handen van diens schoonzoon mocht ontvangen. Aldus is de vasthoudendheid van het bestuur wel dubbel beloond! Het ene album is opgenomen in de Bibliotheek Leiden en Omgeving van het Gemeentearchief onder nr. 3800/32f.

Archivalia woningcorporaties

In 1985 fuseerden de woningcorporaties 'Vereeniging tot bevordering van den bouw van werkmanswoningen te Leiden', de woningbouwvereniging 'Eensgezindheid' en de Leidse Woning-Stichting (LWS) tot de Woningbouwvereniging Leiden. Eerstgenoemde vereniging werd in 1891 opgericht en zou dit jaar dus het honderd-jarig bestaan gevierd hebben. Bij het bestuur leefde, nog voor er sprake was van de fusie, het plan om bij die gelegenheid een gedenkboek uit te geven. Het huidige bestuur heeft die gedachte overgenomen en aldus is dit jaar gepubliceerd het door drs. C.H.J.H. van Heck en P.J.M. de Baar geschreven boekje *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden: van Werkmanswoningen, Eensgezindheid en Leidse Woning-Stichting tot Woningbouwvereniging Leiden*. Het onderzoek voor deze publikatie bracht aan het licht dat nog op enkele daarvoor minder geschikte plaatsen tal van archivalia betreffende vooral de twee eerste verenigingen opgeslagen waren. Deze zijn thans naar het Gemeentearchief overgebracht en zullen nog gevolgd worden door het grootste deel van de bij het huidige bestuur aanwezige archivalia van vooral de LWS. Aan een voorlopige plaatsingslijst van het verworven materiaal wordt gewerkt.

Archief Ambachtsschool

Ook verwierf het Gemeentearchief het archief van de Ambachtsschool aan de Haagweg. Dit is een vrij groot archief, beslaande ruim zeven meter planklengte, en omvat de periode 1881-1974. Thans is de school opgegaan in de scholengemeenschap Nieuwe Vaart. Dit archief is nog niet ontsloten, maar zal in de toekomst veel informatie kunnen bieden over het vakonderwijs aan grote groepen uit bepaalde sociale lagen van de bevolking.

Archief Coöperatieve Groentenveiling

Eind vorig jaar werd de Coöperatieve Groentenveiling gesloten. Het archief bleek bij een bezoek vooral te bestaan uit massastukken zoals debiteuren- en crediteurenadministratie, voorraadadministratie en boekhouding; deze bescheiden zijn vernietigd. Van wat nog wel van belang leek, zijn drie archiefdozen vol verzameld. Te zijner tijd zullen nog de oude notulenboeken overgebracht

worden. Inmiddels is het initiatief genomen een gedenkboekje over de tuinbouw rond Leiden en de geschiedenis van de diverse groentenveilingen te schrijven.

Archieven drukkerijen

De verhuizing van Drukkerij/Uitgeverij Groen van de Pieterskerkchoorsteeg naar een moderner pand aan de Rooseveltstraat leidde tot een overdracht van het bedrijfsarchief aan het Gemeentearchief. Dit loopt over de periode 1869 tot 1977 en beslaat zeven meter planklengte. Helaas is het voorlopig nog niet toegankelijk; bij een vluchtige inspectie is al wel gebleken dat er sprake is van twee archieven, namelijk ook dat van de drukkerij Mulder, die door Groen ooit overgenomen is, en beide zijn sterk vermengd. Hiernaast is ook overgedragen een klein archiefje, slechts een paar dozen omvattend, van de gelieerde uitgeverij Spruyt, Van Mantgem en De Does N.V. over de periode 1932-1945 en 1950-1970.

Marokkaanse krant 'Al Mizan'

Via het Leids Volkshuis werd verworven de papieren nalatenschap van de Marokkaanse krant *Al Mizan*, zo'n zes meter groot. Deze krant bestond van 1984 tot 1991, maar heeft slechts een korte bloeiperiode gekend en moest vooral door grote overheidssubsidies in leven gehouden worden. Ook hier ontbreekt nog een goede toegang tot het archief.

Archief Chili-front

Een eveneens kort bestaan kende het Chili-front, van 1975 tot 1990. Gelukkig zijn de redenen die noopten om zich te verzetten tegen de politieke toestand in Chili thans grotendeels weggevallen. Dit archiefje beslaat een halve meter.

Oudste aandeelhoudersregister Grofsmederij

Een vroegere directeur van de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij koesterde grootse plannen om tot een uitgave in druk van het oudste aandeelhoudersregis-

ter van de Grofsmederij te komen. Helaas zijn deze nooit gerealiseerd. Na zijn overlijden werd het register in zijn nalatenschap aangetroffen en gelukkig dachten de erfgenamen toen aan het Gemeentearchief. Hier berust het archief van deze fabriek, zij het dat het niet erg compleet is. Vooral het ontbreken van het register van notulen van aandeelhoudersvergaderingen uit de beginperiode is daarbij een gemis. Door deze overdracht kan nu iedereen nalezen hoe de eerste wankle schreden gezet zijn van dit zo gerenommeerde en voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden belangrijke bedrijf. Het loopt over de periode 1836-1849.

Archief Gevulei

Na de stillegging van de vuilverbranding en gedeeltelijke sloop en verbouw van het complex aan de Gabriel Metzstraat was het archief van de exploitant van dit bedrijf, de Gevulei, daar niet meer van nut. Mede omdat bij archiefoverdrachten van de Gemeentereiniging e.a. al materiaal met betrekking tot de vuilverbranding naar het Gemeentearchief waren gekomen, is de overbrenging van het archief van de Gevulei zeer toe te juichen. De oudste stukken dateren uit het jaar 1928. Het geheel beslaat elf meter en is nog niet ontsloten.

Archief 'In de Vroolijcke Arke'

De Stichting R.K. Club- en Buurthuiswerk, wellicht beter bekend onder de naam 'In de Vroolijcke Arke' van Pieterskerkchoorsteeg 15, droeg ruim zes meter archief over uit de periode 1922-1987. Ook hier geldt dat het voorlopig voor belangstellenden nog niet ontsloten is.

Archief Leids Universiteits Fonds

Een wat groter archief, 15 meter, werd verworven van het Leids Universiteits Fonds, in de wandeling LUF. Hoewel dit in eerste instantie van weinig sociaal of economisch belang schijnt, heeft dit Fonds zich in de loop der tijd toch met tal van zaken bemoeid, onder meer door het verlenen van subsidies, waar een sociaal tintje aan zit. Er is een globale lijst van overgebrachte bescheiden gemaakt, waarmee hopelijk de belangrijkste zaken wel te vinden zullen zijn.

Archief Pacifistisch Socialistische Partij afdeling Leiden

Tot slot werd het archiefje van de Pacifistisch Socialistische Partij afdeling Leiden verworven. Hoewel de PSP ouder was, begint dit eerst met 1973. Het stopt ook al in 1980, terwijl de partij zichzelf pas in 1991 heeft opgeheven. Het beslaat dan ook maar een halve meter. Juist het ontbreken van de rest drukt ons weer op het probleem van het snel verloren gaan van kleine archiefjes, die toch een zeker belang voor het nageslacht vertegenwoordigen. Bij deze dus de oproep om als U van het bestaan van een archief(je) op de hoogte bent, dit te melden aan het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting of het Gemeentearchief, opdat actie ondernomen kan worden, zodat het niet zomaar verdwijnt.

BOEKBESPREKING

A.M. Hulkenberg, *Van Zanten 1862-1987. Gedenkboek, uitgegeven bij het 125-jarig bestaan der B.V. Koninklijke Nederlandsche Bloembollenkwekerij en export-handel Gebroeders van Zanten Hillegom* (J.H. Kok, Kampen 1987). 93 blz., rijk geïllustreerd, veel afbeeldingen in kleur.

Het is een ervaren schrijver en deskundige op het gebied van de bollenteelt als dhr. Hulkenberg wel toevertrouwd om een gedenkboek over een Hillegoms bollenbedrijf te schrijven. Zijn kennis van de streek rond Hillegom en Lisse is zo groot, dat hij in staat is rake sfeertekeningen te geven, soms haast neigend naar een streekroman. Zo ook begint hij zijn verhaal met de beschrijving van een mooie dag in de vroege zomer van 1862. Wel is het dan jammer hem al drie regels later op een druk(?)fout te moeten betrappen (de spoorlijn langs Hillegom dateert niet van 1845, maar van 1841), maar dat is dan ook een van de weinige. In die zomer van 1862 ging Gerrit Veldhuyzen van Zanten Rutgerdszoon (1836-1912) voor het eerst in de bollen, ook al hadden zijn vader en grootvader daar al eerder belangstelling voor getoond.

Als historisch en genealogisch geïnteresseerde begint dhr. Hulkenberg met het geslacht Van Zanten tot op de wortel uit te zoeken. De dubbele naam Van Zanten Hillegom ontstond in 1795 door de vernoeming naar een stiefvader. Gerrit zandde duingrond bij het spoor af en liet daar later een huis bouwen: het begin van een groot gebouwencomplex. Het boek is als het ware een epos van het familiebedrijf, met de gelukjes en tegenslagen die zowel het bedrijf als de afzonderlijke firmanten ondervonden. Toch is het niet alleen een verhaal over het wel en wee van de ondernemers. Voor het personeel, van 'ziekzoeker' tot meesterknecht, wordt de nodige plaats ingeruimd en al is het sociale aspect niet overheersend, de arbeidsomstandigheden en beloning van de noeste werkers komen ook nadrukkelijk aan de orde. Voor lezers die niet precies op de hoogte zijn met de ligging van al de genoemde tuinen is het wel eens moeilijk de details te begrijpen, maar voor bekenden zijn zij een genoegen.

Tal van anecdoten verlevendigen het verhaal. Prachtig is bijvoorbeeld het stukje over de betaling van aan Rusland geleverde bollen. Omdat het geen zin had roebels in 1917 het land uit te brengen, werden er twintig kisten kaviaar gekocht, waarvan er slechts zes Nederland bereikten en daar amper kopers vonden, zodat er slechts een zeer grote strop geboekt kon worden. En zo is er meer over de crisisjaren, de oorlog en de periode van de wederopbouw. Uiteraard wordt ook heel wat aandacht geschonken aan de meest recente geschiedenis, met de vestiging van bedrijven in Amerika, Frankrijk en Italië, de verschillende produkten en teeltmethoden, de structuur van het bedrijf en de verschillende leidende personen daarbinnen. Dat hoort nu eenmaal bij een bedrijfsgeschiedenis.

Het boek valt vooral op door zijn royale uitgave. Niet alleen vanwege de met goud bestempelde groen-linnen band, maar in alle details herkent men de liefde voor een fraai vormgegeven publikatie. Dat daarbij het wit wel eens wat al te overvloedig wordt, dat mag dan geen naam hebben. Een voorbeeld voor anderen!

OVERZICHT VAN IN DE JAARBOEKEN OPGENOMEN ARTIKELEN

- Görts, Ad
'Leidse slagers 1940-1946. Een onderzoek naar de
middenstand' 1991, 99-130
- Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik,
'Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875' 1991, 50- 83
- Roos, Anjo,
'Een "swaarwgtigh ampt"? Vroedvrouwen en vroed-
meesters in Leiden in de 18de eeuw' 1990, 17- 48
- Slangen, Jaak,
'Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk
en Hélène Mercier en de Leidse arbeidsenquête' 1990, 49-102
- Slangen, Jaak,
'Een hete zomer in Boskoop: een traumatische
vergissing van Dirk van Eck in 1901' 1991, 84- 98
- Smit, Cor,
'Stakingen in Leiden en de directe
omgeving in de periode 1945-1960' 1990, 103-112
- Vlist, Ed van der,
"'In goeder vreden ende borgerlijke eenicheyt".
Leidse buurten in de zestiende eeuw' 1989, 38- 60
- Wortel, Dick,
'Woelige tijden in Leiden' 1989, 61- 80
- Zuurdeeg, ir. J.,
'De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en
Zoon (1805-1933)' 1991, 26- 49

BOEKBESPREKINGEN

- A.M. Hulkenberg, *Van Zanten 1862-1987. Gedenkboek, uitgegeven bij het 125-jarig bestaan der B.V. Koninklijke Nederlandsche Bloembollenkweekerij en exporthandel Gebroeders van Zanten Hillegom* (J.H. Kok, Kampen 1987)
besproken door P.J.M. de Baar 1991, 139-140

**RECENT VERWORVEN
ARCHIEVEN EN FOTO- EN FILM MATERIAAL
VAN BELANG VOOR
DE SOCIALE EN ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LEIDEN EN OMSTREKEN**

De in de Jaarboeken opgenomen besprekingen en aankondigingen van recent verworven archieven en foto- en filmmateriaal van belang voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken worden hieronder vermeld in een chronologische volgorde van acquisitie. Zij bevinden zich alle in het Leids Gemeentearchief.

- Beelden van een Leidse wollenstoffenfabriek: een nieuwe foto- en filmcollectie van J.J. Krantz en Zoon.
(Collectie Van Diest) 1989, 36-37
- Archief van de Algemene Nederlandse Metaalwerkers Bond,
afd. Leiden 1990, 116-117
- Archief van de jongerenbeweging verbonden
met de FNV 1990, 119-122
- Foto's winkelpand Botermarkt 12 1991, 133
- Foto's aanleg Leidsche Hout 1991, 134
- Archivalia woningcorporaties 1991, 135
- Archief Ambachtsschool 1991, 135
- Archief Coöperatieve Groentenveiling 1991, 135-136
- Archieven drukkerijen 1991, 136
- Marokkaanse krant 'Al Mizan' 1991, 136
- Archief Chili-front 1991, 136
- Oudste aandeelhoudersregister Grofsmederij 1991, 136-137
- Archief Gevulei 1991, 137
- Archief 'In de Vroolijcke Arke' 1991, 137
- Archief Leids Universiteits Fonds 1991, 137
- Archief Pacifistisch Socialistische Partij afdeling Leiden 1991, 138

WAAROM DE DIRK VAN ECK-STICHTING?

Leiden is niet alleen een stad van haring en wittebrood. Natuurlijk denkt men, wanneer men hoort spreken over Leiden allereerst aan de Drie-oktoberviering.

Maar hoeveel weten Leidenaren eigenlijk van hun eigen geschiedenis? De geschiedenis van de arbeiders in de talrijke fabrieken en werkplaatsen en hun woon-, werk- en leefomstandigheden? Van de langdurige en verbeterde strijd, die zij moesten voeren ter verbetering van hun arbeidsvoorwaarden? Hoe moeizaam elementaire rechten werden verkregen?

Juist in deze tijd, waarin al deze door strijd verkregen rechten weer onder druk staan, is het belangrijk dat de mensen van nu daar bij stilstaan. Kennis van de geschiedenis is dan onontbeerlijk.

WAT IS DE DIRK VAN ECK-STICHTING?

Dirk Antonie van Eck.

Dirk Antonie van Eck werd op 18 april 1867 geboren te Axel als oudste zoon van de burgemeester. Op 30 juni 1899 huwde hij met Guliana Cornelia Koch.

In 1890 promoveerde hij in Leiden. In 1904 werd hij lid van de Leidse afdeling van de S.D.A.P. Twee jaar later volgde hij Anton Pannekoek op als voorzitter. Bijna 30 jaar bekleedde hij die functie: in 1935 legde hij deze taak neer. Van 1920 tot 1935 was hij tevens voorzitter van de sociaal-democratische raadsfractie, al bleef hij in de jaren daarna nog als raadslid actief.

Op 18 mei 1948 overleed de peetvader van de Leidse sociaal-democratie.

Doelstelling en activiteiten.

De Stichting Dirk van Eck stelt zich o.m. ten doel het stimuleren van onderzoek, zowel door wetenschappers als door amateurs, op het gebied van sociale en economische geschiedenis, arbeidersleven, (socialistische) arbeidersbeweging en andere emancipatiebewegingen in Leiden en omstreken.

De Stichting wil die kennis verbreiden door middel van lezingen, onderwijspakketten, tentoonstellingen e.d. Zij wil dit doel bereiken door het stimuleren van publicaties, bestemd voor een brede laag onder de bevolking.

Voorts wil de Stichting de aanleg bevorderen van een archief, waarin materiaal uit heden en verleden een plaats krijgt. Ook het uitbrengen van een regelmatig verschijnend bijgewerkt overzicht van verworven materiaal, zoals studies en artikelen e.d. behoort tot haar taakstelling.